

Дядо Гар Гуртучев

84(2р=Банд)
Г 95
С 100 83

«ЭЛЬБРУС»
КИТАП БАСМА НАЛЬЧИК
1971

Зубар Зурыя

ЧДМ

Мелекледе
кьонакьда

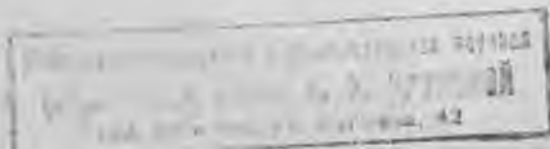
Ханарга

Нальчик
1971

«Эльбрус» КИТАП БАСМА

С 10083

Жылланы, айланы, кюнлени биринде бизни эски дукъумгъа бир жангы жаш къошулду. Да не этериксе, деди ким эсе да, тууду эсе жашай турсун. Ол да бир жукъгъа жарар. Сюек саулу болса—чалгъычы этербиз, кездеи жютю болса — мараучу болур. Кёлю жаратса — докторгъа окъутурбуз...

Алай бла, ол къагъанакъгъа биринчи документни къурадыла. Адам санына къошулгъанына шагъатлыкъгъа уа, ол документге уллу мухур салып, жашны къолуна тутдурдула. Биринчи кюнден башлап, ол сабий, тюрлю-тюрлю чотлагъа тюше келип, школда окъугъанланы тизмесине да тюшдю. Андан сора медицина техникум, ызы бла университет.

Дагъыда бир кесекден а «Тенглерини», артдаракъда уа «Азретни къууанч кюнюню» юсюнден хапарла жазды. Дагъыда бир эки жыл озгъанлай, жангы хапарларын «Акъ телефонну» чолпусуна жыйды. «Ёр жолуна атланганлай», «Хасанны юсюнден китапчыкъны» чыгъарды.

Ол формада айлана кетди да, «Мёлекледе къонакъда» болуп къайтды. Кёрген-эштген затларын китап этип, энди окъуучуну эсине жол излей, жолгъа чыгъады. Жолу узакъмыды, жууукъмуду, ким билсин. Алай, багъалы окъуучу, хапарчыны арбазынга къойдунг эсенг, юкюнге да жууукъ эт. Ишден къайта, арып, жарыкъ отоунга киргенде китапны къолунга алсанг эрикдирмезге кюрешир. Хапарланы кёбюсю кёз кёрген, къалгъаны къулакъ эштген затладыла. Алай кёзю сокъуру, къулакъны да сангырауу болуучусу себебли, жукъартхан. семиртген жери да болур. Ол а чамны адетиди, не этейик.

**Мѐлекледе
Кьонакьда**

ДА МА БЫЛАЙДЫ ЖАШАУУБУЗ

Бу арт жыллада, бизни тау элчкнге дуньяны туристи бир да болмагъанча уллу эс буруп сашлагъаны энди бу гийреде кишини да сейирсиндирмейди. Къонакъгъа баруу, къонакъ алыу адетди.

Жаз жылыуу киргенлей, эл тийресиндеги тик тау жолчукъла къоланкелек жолоучуладан толадыла. Чалбаш таматаладан башлап, сыппабилек сабийчиккеге дери да бери келмегенни сен тапха эдинг. Кеп болмай а бизге жаш тенглери бла бирге аты айтылгъан академик окъуна келген эди. Айтхылыкъ алимни жаш къауумдан къалгъан угъай эсенг, аланы жол башчылары болуп, тик жолчукъла бла ёрге чыгып баргъанын кёрген сейир-тамаша этер эди. Кепню кёрген сюрюучюлерибиз окъуна андан иги ёрлемез эдиле.

Къысхача айтханда, бизни эл тийрелерини намысы Меккя-Мадипаны да оза башлагъаннга ушайды. Тюзюн айтханда уа, шендюгю заманда, эшта да, хажи къылыргъа баргъанладан эсе, таула башына чыкъгъанланы саны асламыракъ болур. Бийкликке итинмеклик адам улуна, не десенг да адетди.

Бизни эллиле, республикабызны угъай эсенг, керти да Европаны окъуна башындан къарап жашайдыла. Алай болгъанлыкъгъа бизникиледен халал къонакъбай битеу Европада да хазна табылсын. Мен алай сунама.

Жерибизни ариулугъун, байлыгъын толусунлай айтып башласакъ, кеп къагъыт, шакъы да кетер эди. Алай жюз эштгенден бир кёрген иги болгъаны себепли, жашауубузгъа, турмушубузгъа да кесигиз келип къарагъыз. Сокъуранмазсыз. Керти айтама.

Къудретни таматасы да, ол бизни жерлерибизни къурашдыра тургъан заманда, эшга да, жюреги къууанган кезну болур эди ансы, быллай чомартлыкъны ёзге къалай ангыларгъа боллукъду. Хурметли акъсакъл таулу къуллаарып самум желле апчытмасынла деп, бек алгъа бу сиз кёрген деменгили тауланы салгъанды; жамаатны малы ашдан къыйналмасын деген хыйсап бла жашыл жайлыкъла мажаргъанды; таулуланы эстетика сезимлерине къайгъыра, дунияда болмагъанча ариу чиранланы бергенди, ёхтем къаяланы тизгенди, суу бойнунда уа баш-

лары булутлагъа жетген бийик нарат тереклени орнатханды.

Къысха айтханда, таматабыз ахшы къуллаарына чомартлыгъын не бла да белгилерден аямагъанды. Къолундан келгенни этерге кюрешгенди. Къолундан а, айтыугъа кёре, кёп зат келе болур эди.

Аны себепли, бююнлюкде да къарт ынначыкъларыбызны кёбюсю файхампар жарашдыргъан программагъа кёре, дайым кюн беш кере физкультура этип жашайдыла.

Бу, башда айтылгъан хапарны, мен сизге энди барлыкъ хапарда кёргюзтюллюк затла къайда болгъанларын билдирир ючюн, айта келгеними кеонгиз да эслеген болурсуз.

Иш а неден башланды десенг, бир жол, жайны кызыу кюнлерини биринде бизге туристле келдиле. Элни сабий-субийи, адетдеча, жолоучулары тегерегинне жыйылдыла, дагъыда бир кесекден а къайдан эсе да эл Советни председатели Солтанны «Газиги» да жетип, къонакълааны катында тохтады.

Жангы келген къонакъла уа дайым келиучю жолоучулагъа артал да ушамай эдиле. Туристлени кийимлери, халлары да, бютюн да бег а бизге ангылашынмагъан тиллери быланы къайдан эсе да бир тыш къыралдан келгенлерине шагъатлыкъ эте эдиле.

Эр кишилери кызыл-къолан келекле бла къысха кенчекле кийип эдиле, боюнларында уа дарий жаулукъла пионер галстуклача кысылып эдиле. Тишируула да кийингеннге ушай эдиле.

Тилманч жашчыкъ бек алгъа тыш къыраллылары таматарын Солтан бла танышдырды, къонакълары къайдан келгенлерин, таулулары жашау-турмушлары бла жууугъуракъ шагърейленирге умут этгенлерин айтып ангылатды.

— Жууукъ болугъуз, ахшы къонакъла,— деди Солтан.— Алай, келиригизни аллындан биллип, тийишлисича хазырланмагъаныбызгъа кечгинлик беригиз, элли халкъы шендю чаллыкъда бла фермаладады. Бек къартла бла сабийледен сора хазна къалмай бары да ишдедиле. Ингирге дерн сакъалаялсагъыз иги боллукъ эди. Сюсегиз а юйюме чакъырайым. Ингирде жамауат клубха киногъа къараргъа келгенде уа, бары бла да бирге танышыр эдигиз.

— Биз элдеги къартланы бек таматасы бла тюбеширге умут эте эдик,— деди делегацияны башчысы.— Бармыдыла сизде къарт джентльменле?

— Айхай да бардыла. Болмай а! Ма, ол дуппурну жанындагъы юйде Бияслан деп къарт партизан жашайды,— деди Солтан.

— О-о, да сора алааматды! — дей тирилди, тыш къыраллы къонакъланы таматасы. — Алай эсе, партизан бла танышдырчы, маржа, бизни. О-о, мен сизни партизанланы юсюнден кеп эштгенме.

Алай, Солтан ол Биясланны атын айтханына олсагъат окъуна сокъуранды. Бек къыйын адамды ол Бияслан деген къарт. Къайда кимге тюбесе да къуру да чам этип айлангандан сора иши жокъду. Сёзю бла ташны эки атдырычуладанды. Не намысы, не къуллугъу деп къарамай, ол ненча адамшы абызыратханды, ненчасып тапсыз жерде къызартханды. Сени жауунгу юсюне да ол айланнга эди. Ма, тюз да аллайладанды бизни Бияслан. Ай, мен аны нек айтдым, деп сокъурана эди Солтан ичинден, биягъы этиучюсюн этер да, битеу дуняны аллында бетибизни жояр. Сора, къыралла аралы къаугъа! Аз эди да андан сора къайгъым... Да энди не этериксе. Барайыкъ. Насыпха, юйюнде болмай иш къалса уа... Ким биледи.

Алай, Бияслан юйде эди. Салкъын, эркин сайпада олтуруп, тегерегини да жонгурчхагъа алдырып, ол кимге эсе да бешик ишлей тура эди. Къонакъла отоуда таматаны

туудугъу Тамараны китап окъуй тургъанын кёрдюле, аш юйден а бийчени къазан-чоюн тауушлары эштиле эди.

Къонакъла юйге киргенде, Бияслан жеринден ашыкъмай турду, къара схарла гелефейине жабышхан жонгурч-халаны къакъды, алай келгенле бла арсарсыз саламлашып а башламады. Ол бир ауукъ заман къонакъланы кийимлерине, бет сыфатларына башын булгъай тюрслеп къарады. Сора, артда, жарыкъ ышара, хар бири бла энчи саламлашып, барып да отоугъа чакъырып, стол артына олтуртду. Бийче бла Тамара уа къарап къарагъынчы столгъа къаймакъ, исси таба гыржын, айран да келтирип салдыла.

— Узалыгъыз, ахшы къонакъла, кушай, жолда ач болгъан болурсуз, — деди Бияслан. — Ингирде уа студентибиз Москвадан келликди да къурманлыкъ этерикбиз. Сен а, къызчыкъ, — деди тамата, Тамарагъа айлапып, — тюкеннге къууул да шеша-меша кибик мажар. Жулдузлуладан. Ол итден туугъан «жокъду» десе уа, тыш къыраллы къонакъла келгендиле дерсе. Жер тюбюнден чыгъарлыкъ болса да табарча айт. Къызым, теркирек бол!

Къонакъла, багъалы этдире къыйнамай, столгъа салынган ашха узала тебретиле. Жырлагъан айрандан да жилимукълары келгинчи ичдиле. «Кавказ кока-кола — хорошо!» — деп махтадыла.

— Багъалы партизан, — деди ахырында туристлени таматасы, — биз таулу халкъны жашауну юсюнден, большевик власты кавказлылагъа не келтиргенини юсюнден хапар айтырыгъызны сюе эдик. Къыйналсагъыз да бизни ыразы этеригигизге ышанып келгенбиз.

Акъсакъал тыш къыраллыны бетине биягъы тюрслеп къарады.

— Сен, ахшы жаш, сорууунга кёре капиталистледен болурса дейме. Алаймыды?

— М-да, мен гитче капиталистме. Халал капиталист

Сора... мени атам да партизан болганды. Ол кеп нацистни жокъ этгенди. Ол кеси да жигиг партизан болганды. Артда анга майдалла окъуна берген эдиле.

— Ол игиди. Алай, жүйюсхан «халал капиталист», хапарны неден башлайыкъ?— деп сагъышланды таматабыз.

— Колхозда жашауугъузну, саулукъ сакълау ишини, окъуу-билим алыуну, къысхасы бла, хар нени да билирге сие эдик.

Бияслан къулакъ башын къашыды, къонакъланы хар бирине ышара къарады, сора, хапарны башлады:

— Жашауубуз доюн түйюлдю,— дейди тамата, къашларын түйюп, — кертисин айтсагъ а осал окъунады дерге боллукъду. Артал да осалды.

Тыш къыраллы къонакъ, къарамын Биясландан айырмай, кёзлери укуну кёзлерича жылтырай, хуржунуна узалып, гитче блокнотчукъну чыгъарып аллына салды. Эл Советни председателини бети уа, ашы терс тамагъына кетген адамны бегине ушады. Кеси да кёлегини баш түймесин ашыгъышлы тешди.

Бияслан а хапарын андан ары бардырады:

— Ма, сёз ючюн, газетлени, китапланы окъуна алып къарасанг, таулу халкъланы революциягъа дери осал жашагъанларыны юсюнден, аланы мирзеулери жангы тирликлеге дери жетмеучюсюню юсюнден жазадыла. Ётюрюкден не асыу—ол болмагъан затды дерге тюшмейди. Кесим сынагъан затды. Алай, жаз башы бла жайны кыйын айларында, ачдан борбайынг тутмай, кечине келгенде, кюз артында жангы ундан этилген гыржын къалай татлы кёрюнюучюсюн энди киши да билмейди. Аллай зауукълукъну халкъ артал да унутханды. Энди хазыр ётмек тюкенледе сатылады. Суу десенг, быргъыла бла арбазлагъа келеди. Бир-бирле уа ол сууну юйлерине окъуна ётдюргендиле. Арт жыллада тиширюуларыбызны эрнн-

чек бола тебрегенлери да андан болтур. Гыржынига тылы ийлеп, бблмаса, уууч партюхден жарма этип, суугъа да узакъгъа барыучу заманларында бийчелерибиз нечик жигер, субай болуучу эдиле. Энди уа къарагъыз бу бизни мелеушеге: инпир сайын телевизорну аллындан таймай турады, кюндюз а мени эгегенден сора артал да иши жокъду. Алай, тиширзуланы юсюнден хапарны къояйыкъ. Ол асыры узун хапар болуп кетерикди. Аланы юсюнден артда айтырбыз.

Саулукъ сакълау а энди не формадады? Эски заманлада ауругъан иш этсенг, тюзюнлей къарт Жаммотха бара эдинг. Ол а, аллахны бир суйген къулу, жаннетли болсун, харип, кѣп болмай, урушну аллында ѳлгенди, этингесанынга къарар эди да, тийишлисича дуа жазар эди. Сора, насыбынг тутса, кийик сау болдунг да къалдынг, уллу тамата башындан буюрса уа—мычымайын, тюзюнлей ары—жаннетге атландынг. Ёлмезге деп киши туумагъанды.

Энди уа? Энди уа, эслемей чючгюрген, не жѳтелчик кибик этгенлей, дуняны доктору, олсагъат акъ жинлеча тѳгерегинге басынып, соргъан-оргъан деген болмай, больницагъа салып къоядыла. Анда уа мычымай болгъанынгы тинтирле, къармарла, ѳпгелеринге, чегилеринге да кюзгю бла къарарла, сора—сау кѳрейим. Алай бек осалы уа, ол ачы дарманлары бла жютю ийнелериди. Сизни да аллах сыйласын, алай, быланы ийнелерин бир сынагъан эдим да, артда шинтикге адамча олтуралмай, бир ыйыкъ айланган эдим. Тап акъ гвардиячы солдат гырт кыйныгымы сюнгю бла чучхугъанда да, бу жолча бек къыйналмагъан эдим. Къысхасы бла айтханда, эндиги дохтурланы къолуна да мени жауум тюшсюн. Экинчиде аягъынг ары басмазча этерле!

— Ахча уа нелляй бир аладыла ол дохтурларыгъыз саусузладан?— деп сорду тыш къыраллы.

Дохтурла саусузладанмы? Ол дегенинг? Алагъа

ахча берип а ким кѳргенди! Азап жекдиргенлери ючюн. ахчаны ала телерге керекдиле. Штраф халда. Сейирлик зат айтдынг, оллахий!

Энди окъууну юсюнден айтайым. Алгъын, ол мен жаш заманда окъуучула, аны кѳпле биледиле, аз эдиле. Алай, окъуулуну сыйы да анга кѳре жюриой эди. Къара тарта билгеннге файхампаргъача барып тургъандыла. Бир справка жаздырыр ючюн, жангыз къозусун окъуна киши къызгъанмагъанды. Ма алай жюриюгенди окъууу болгъанны намысы, сыйы да. Энди уа кѳкден таш тюшсе, окъуулугъа тийип, сора жерге андан чартлап тюшерикди. Председателми, бригадирми болсун, тап звеньевоила окъуна да институт, не уа бек аздан къалгъанда, бир курс бошамагъаны жокъду. Фермада уа къызланы кѳбюсю Университет орденлерин жылтыратып айланадыла. Хы! Энди бир кесекден ийнек сауаргъа окъуна профессорла келип башларыкъ болурла. Иш анга ушай тебругенди.

Ол мен жаш заманлада уа манга дипломунг бармыды деп ийнекледен бири да сормаучу эди. Алай ийнеги, эчкиси да энди акъыллыракъ болуп башламагъан эсе билмейме ансын.

Биз жаш заманлада сабийле, башларын физикала, алгебрала бла аурутмай, рахат жашап туруучу эдиле. Шѳндю уа? Къарачыгъыз; бир туудугъум радио керекле ишлеучю заводда ишлеген да, окъугъан да эте, айланады, бирси—университетде, дагъыда бири уа — артист курсда.

Бу аман Тамарачыкъ окъуна консерваториягъа хазырлана турады. Музыка дегенинг сѳзсюз иги затды. Аны кесим да ангылайма. Алай, бу сабийлеге тансыкъдан, ала ны сакълай, биз таматала, замансыз къарт бола барабыз.

Эндиги жаш тѳлюню юсюнден а суйсенг айт, суюсенг къой. Сабийле ол бизни замандагъылагъа артал да ушамайдыла. Сѳз ючюн, атабыз бизге бир къауум жангы чабыр мажарса, кесибизден насыплы беш да тау элде жокъ сунуучу эдик. Эндигиле уа! Тюнене кийгенине бююю бю-

сюремей, ол паллах модагъа жанлары кетип, къолларына тюшген шайчыкъларын тюрлю-тюрлю чурукъла бла бири бирине ушамагъан келеклеге къуюп жашайдыла. Бу мода тюйюлдю, таза да кичиу аурууду ансы, керти айтханыма, оллахый!

Культуралары уа не формадады? Бир жол клубха сатраш ойнаргъа бара эдим да уллу залдан бир тарх-турх тауушланы эштдим. Ярабий, къанжалчыла ишми жыйылгъан болурла бери деп, эшикни ачдым. Къарасам—ол байрам кюнде абзехге барыучу жаш къауум, жерлеринден тепмейин сюелгенлей, чегилерин къатышдырыргъа кюрешгенча бурула. Бир къужур затла эте силкинедиле. Мен аланы ол «тепсеулерине» къарай кетдим да, башым-кёзюм тегерек айлана тебрегенин сезип, ызыма тентирей кетдим. Хоу, сатраш оюн эди къайгъынг, ол затланы кёргенден сора.

— Да сора сиз бу жашауугъузну несине бюсюремей-сиз да?— деп ышара сорду тыш къыраллы туристлени таматасы, блокнотчугъун да бир жанына тюртюп.

— Несинемей дейсе? Ма бу адамны ишине бюсюремей-сиз,— дей Бняслан баш бармагъы бла Солтанны кёртюздю. — Эл стадионубузну къурулушун эндиге дери тамамлаялмай айланады. Ол бири. Экинчиси—фермагъа баргъан жолну кёпюрюне ремонт этдирип орнуна, ма бу сиз кёрген Председатель къурулушчуланы хоншу колхозгъа болушургъа ийгенди.

Сора, энди ол алайдагъы телевизоргъа къарагъыз. Экранын иги бёрк бла жабып къояргъа боллукъду. Хоншуларыбыз уллу экранлы, жарагъан телевизоргъа къарап жашагъанлы жылдан кёп да аслам болады. Бу Председатель а потребсоюз бла келишип, ол болжалсыз ишни тиежегине жетдиралмай турады. Жангы тюкешни къурулушу уа? Бирин айт да, бирин къой.

Ма аллай адамды бизни Председатель. Да тохтасын, жыйылыугъа дери уа бир жашайыкъ. Критиканы тузун-

мыстысын да анда керюр. Сен а, ахшы жаш, жазган эт Битеу барын толусунлай. Бизин эл Советни Председатели кьаллай бюрократ болганни битеу дуния билсин. Хар нени да болушунлай жаз. Ангыладынгмы?

ХАЖИ АБРЕКНИ ТУУДУГЪУ

Бу эртге болган ишти. Ол себепден, хапарны аргал да унутуп кьойгунчу, сизге жетдирир мурат бла кьаламны кьолгъа таукел алама. Керти да айтыр затынгы айтып, кьутулуп кьалмай, аны не созар кереклиси барды.

Да ма, жылланы, кюнлени биринде кьадарны буйругъу бла мени Сары Булакъ деген элдеги фельдшер участкагъа ийдиле. Барды Тянь-Шан таулада узакъ-жууукъ да болмай аллай бир эл.

Тюгел ыйыкъ да озгунчу мында жашаган кьызла, жашла бла да тынгылы танышдым. Мен дунияда болмаганча тенгликни суйген, жарашыулу адамма. Аны себепли, жангы танышларым кьысха заманны ичинде мени кеси адамларыча керюп башладыла. Алай, бир кесекден мындагъы жигитлени кьаууму, манга аллындача жарыкъ болмай тебегенлерин да эследим. Ол да неден десегиз, элни битеу ариу кьызы, бирси жашланы унутуп, манга кьарап башладыла.

Ийнанмазгъа да болурсуз, алай бу зат мени кесими да уллу сагъышха кьалдыргъан эди. «Ярабий, была бары да бирден сюерча мени бирсиледен нем артыкьды?»

Бир жол, юйге кьайтханлай, кюзю сыныкьчыкьны да аллыма салып, кюннге кюйген бетиме тюрслеп кьарадым. Болса да анда мени кьууандырырча хазна жукъ эслемедим. Сора андан ары башымы аурутмайым, деп кьойдум. Нек суйгенлерин кьызла кеслерн биле болурла. Быллай иште бизден эсе ала устадыла.

Къалай алай болса да, ол кюнден башлап, кесим да эслемей, юсюме-башыма сагъыракъ бола тебретим. Мычмай, тюкениге барып, электро итиу, эки чиммакъ кёллек, чурукъ жау, сора дух шеша алдым. Аны ызындан башдан-аякъ омакъ кийинип, чурукъланы да адам къараса кёзю къамарча жылтыратып, парикмахерге бардым.

— Бу мыйыкъъланы жюлюп кетерчи, маржа, жигит,— дедим акъ халатлы жашха.

— Ол дегенинг неди? Сен аны кёлюнг бламы айтаса?— дей, парикмахер уллу гузабагъа къалды. — Бу мыйыкъла болмасала, сени мында... Э-э... Мыйыкъсыз кавказлы, ол неди. Быллай къуш бурунну тюбюнде мыйыкъ болмаса... Кечгинлик беригиз... Къызла да сени бу къалын къара мыйыкъларынг ючюн сюйгенлерин билемисе?

— Къызламы дейсе?

Хоу. Ала сени Лермонтовну жигити Хажу Абрекге ушагъанынг ючюн сюедиле. Бизни элде кавказлыла бир заманда да болмагъандыла. Геологъланы ичинде окбуна сиз жерли адамгъа алыкъын бир да тюбемегенбиз. Ангылаймыса?

— Ыхы. Ангылайма... Хажу Абрекми дейсе?..

Хау. Сени бизни къызла ол сейирлик кавказлыгъа ушатып туруучудула. Мыйыкъларынг, бурнунг...

— Да оху, сау бол жашы. Быланы артдаракъ кетерибиз. Не ашыгъыр кереклис барды. Шёндю уа башымы ишле. Былай, ашыкъмай, табыракъ эт.

— Аны уа,— деди парикмахер жаш, бир къолуна къыптыны, бирси къолуна уа узун акъкъалай таракъны ала.

Ол кюнюн ингирипден гебреп, жангы тенглериме, бютюн да бек а хар нени да билирге сюйген къызлагъа Кавказны, аны сейирлик тауларыны, чучхурларыны, андагъы алапат жигитлени юсюнден тауушлукъ хапарланы айтып башладым. Мени «таурухларымы» эштген, кавказлыланы атлагъа минип, къылкъыяр къамаланы ай жарыгъында

жылтырата, ёрге бла эншге жортуп айлангандан сора башха ишлери жокъ сунар эди.

Бу затлагъа ауузчугъун ачып, кёзлерин жандырын тынгылагъан Сайра-бюбю эл къызланы бек ариуу, ауазы къалтырай, былай сорду:

— Келин келтирген, той этген адетлеригиз а къалайды?

— Да ол а бошду. Аны сиз сейир этер заты хазна болмаз. Жаш айлана келеди да, кёзю къарагъан кызыны сайлайды. Сора, ишни узакъ болжалгъа сала турмай. кьолгъа алады. Кюн батханлай, асламында уа, кече ортасында, тенглерин жыяды, атлагъа минедиле, сора керекли затларын да алып...

— Не затланы-ы?

— Бош, къама, кылыч, керох, шкок дегенча, ууакъ-тюеклени...

— Да ала уа неге керекдиле да?

— Бир бирде кызыны ахлулары, ишни аллындан сезип, жыйын къурап киеу жёнгерлени плишаннга салгъан адетлери болуучуду. Аны себепли сауут-сабаны да керек бола туруучусу сейирмиди.

Къызла тынгылайдыла. Бир арада аланы кысха солугъанлары эштиледи.

— Той а, той?— деди бир инчге ауазчыкъ.

— Да той да ол формада. Эки-юч ёгюзню соядыла (бек аз къалгъанда), не да бир он-онбеш кьой дегенлей. Чагъыр бочкаланы ачадыла. Сора, бир-эки ай чакълы той барады. Тюзюн айтханда уа, элде дагъыда бир башха жигит келин къачыргъынчын.

Къыйыры, чеги болмагъан таурухларыма кесим да уллу сейир-тамаша эте эдим. Бир кесекден а алагъа иёналып окъуна тебрим. Да сейирмиди? Жангы тенглерим манга тынгылагъанча телевизоргъа къараучула Ираклий Андрониковха окъуна тынгылай болмаз эдиле. Тап. ол минг бла бир кечени ичинде жомакъла айтып тургъан

Шахрезадагъа окъуна мени бла эриширге къайда? Кеч-эртте болса да таурух шауданым таркъайырыгъы уа эсиме да келмегенди. Аны юсюне уа кесими Кавказ бурнум, къурум бетли мыйыкъларым, плячин кёзлерим хар айтхан сёзюме ийнангылы шагъат болуп, жангы хапарлагъа кёллендире эдиле. Кёзлерим, кертисин айтханда, плячиннге алай бек да ушай болмаз эдиле. Болса да, хапар айтхан кезиуымде аладан от чакъгъанын окъуна сезе эдим.

Бир жол тенглеримден бир жаш, мени хапарларыма тынгылай, баш булгъагъанын, масхара халда ышаргъанын эследим. Не эсе да аны халы айтханыма алай бек ийнанганнга ушамай эди.

Неге кюлмюш этесе, Аскер? — дедим.

— Бош алай, кюллюгом келип, — деди жаш керти да кюллюгон кючден-бутдан тыя.

Алайына хапар айта баргъанлай, къолуму билмей Сайраны имбашына салгъанымда уа, Аскер жеринден хыны туруп, киши бла да саламлашмай, ашыгъышлы кетди.

Юйге бара, ол жашха медпунктну аллында тюбедим.

— Тохтачы, фельдшер, санга бир айтырыгъым барды.

— Да айт. Кел, былайчыкъгъа чёгейик да сёлешейик, — дедим.

— Олтурургъа суймейме, заманым жокъду. Айтырыгъым а буду: ол сени къамаланы, къылычланы, атлы кнеу жёнгерлони бла кече ортасында къыз къачырыуланы юсюнден айтхан таурухларынг — бары да ётюрюкдюле. Сени тахлыкъ Кавказында мен юч жыл туруп келгенме. Аскер къуллукъда. Жигит жашла, сизде, бизде да, къайда да болурла, анга сёзюм жокъду. Алай, ол тойлада юч ёгюз, он беш къой союу — бары да ётюрюк хапарчыкъладыла.

— Да тохта...

Гохтапма. Бир жары да къачмайма. Ол желбаш къызчыкъланы сабий жомакъла бла булжутханынга да

дауум жокъду. Алай, Сайраны уа жеринде къой. Ангыладынгмы?

Бу затланы эштгенде, къаным бетиме чапды. Мени орнумда былайда башха кавказлы болса, къаманы суууруп чыгъарып... Болса да биргеме аллай зат жокъ эди. Не да, женглерин къайырып, чынтты кавказчыла... Алай жашны ёшюнюнде биринчи разрядлы боксёрну значогуу эследим да быллай жерде хыны сёзню кыйматсызлыгын ангыладым.

— Ол мени суйген кызымды. Ангылаймыса, суйген кызым,— деди Аскер.

— Да суйген кызынг эсе, суй да тур, ким анга угъай дейди. Алай аны, сёз ючюн, мен да сую эсем а?

Жылтырауукъ значокланы кавалери, эшта да бир акъылгъа келмезлигибизни эслеп ызына айланды, къл бермей, жукъ айтмай кетди. Ол ингирдеп башлап а, мен артдаракъда ангылагъандан, биринчи жауум болду.

Энди хапарларымы эслеп айта тебретим. Нек дсегиз, ол Аскер деген, хар айтхан сёзюме илинип, хар таурухуму ётюрюкге чыгъарып, масхара этип, кызланы аллында мени уялтыр ючюн, этмеген амалы кълмай башлады. Мени акъылыма кёре, къларамыйыкъ фельдшерни элли жаш тёлую аллында жюрюген сыйы аны жукъусуз, тынчлыкъсыз этгенге ушай эди.

Жашай баргъан дуниянда аз зар адамгъа тубемейсе. Аллайла, аз болсала да, алыкъын бардыла. Жангы танышым да аладап бир эди.

— Билемисе, кавказлы, — деди Аскер бир жол, — мени нек эсе да саулугъум осалдан осалгъа кетип баргъанча кёрюнеди.

— Ненг ауруйду, харип, кълайынг ауруйду,— деп сордум жашны кълара ниетин билип тургъанлай да.

— Аны уа, шуёхум, сен бил. Сизни махтаулу Кавказыгъызда, сен айтхашга кёре, хар ким кесини ишинде жигит эсе, санга да биреуюу аурууун билген алап

кыйын иш болмаз. Мен тюзмю айтама? — деп ол кызылагъа бурулду.

— Да ол да алайды, шуёхум, болса да, сен бек алгъа Османкьулгъа бир кёрюнчю,— дедим мен.

— Кимге-кимге-е? Ол мал докторгъамы?

— Хау. Саусузларыны аурууларын сормай билиучю олду. Барчы бир анга сен да,— дедим Аскерге жазыкъ-сынган ауаз бла.

Кызыла, жашла да уллу харх этип кюлдюле. Аскерни уа кюннге кюйген бетни кисейча чиммакъ болду. Жаш. андан ары жукъ айтмай, терен-терен солуй, ашыгышылы атлап кетди.

— Аскер, алай бек ашыкъма! Османкьул фермагъа кетип турады,— дей эдиле аны ызындан кюле жашла, кызыла да.

— Не ачы дарман берди харип, санга фельдшер. Теркирек барып суу уртла!— дей эдиле ол биягъында ол болушлукъ излегенле.

Аскерге жаным окъуна ауруду. Алай не этгич. Айтылгъан сёз айтылды да кетди. Къалай-алай эсе да, энди Аскер бла мени арабыз арталлы да осалына кетгени шарт эди...

Болса да, ол энди дертин жетдирген угъай, мени бла алгъындан эсе кёп да жарыкъ, татлы тилли болду. Биягъы хапарларыма да чам этиуюн кьойду.

Ярабий муну энди не умуту болур? Алай Аскерни жалгъан ышарыууна, татлы сёзлерине, мен кёпню кёрген кавказлы, алай терк ийнанып къаллыкъ туююл эдим. Алдагъы ишлени уа аллах билсин. Болса да, Аскер — тюлюкю эсе, мен — кьуйругъума.

Кюнлени бириде ишни да бошاپ, бир ауузланайым деп, ашханагъа киргенимде, эски танышым Аскерге тюбедим. Ол тенглери бла бирге олтуруп, уууртлары да кызарып, кёзлери да жылтырай, негерлерине бир сейирлик хапар айта тура эди. Аны эслегенлей, ызыма бурулуп ке-

терге да бир болдум. Алай, мен артха бурулгъунчу, ол мени эслеп, узакъдан окъуна кычырды:

— О-о, салам алейкум, мени ахшы тенгим, кавказлы тенгим. Кел-кел-кел былай, бизни бла олтур, бусагъат энтта да бир шешачыкъ мажарайыкъ.

— Угъай, сау бол, — дедим мен, ишни мен суйгенча бармазын эслеп. — Сау бол, мен былай бош ауузланьыргъа киргенем, сен къайгъы этме, артда этербиз шешаны, пени да, кыйналма бош.

— Угъай, мен сени уучу тенглерим бла танышдырыргъа сюеме. Мени тенгим—сени да тенгингди, сени тенгинг—мени да шуѳхумду.

Алай «философиягъа» къайтарырча сѳз тапмадым, сора жангы «тенглерим» да, жерлеринден туруп, кысып тебрегенде уа, не этеригем: бардым да, суйсем-суймесем да, ала бла чѳкдюм.

— Ма къарап къойчугъуз,— деди Аскер тенглерине, мени бойнума къагъа. —Бу кавказлыды, ангылаймысыз? Мыйыкъларын кѳремисиз? Бурну! Алай тили, дини да бизничады. Кеси уа бек алакат адамды.

Мен халгъа бюсюремеуюмю кѳзюм-къашым бла да билдирдим да, ол биягъы бойнума дагъыда бир жетдирди.

— Была,— деди Аскер,— алакат уучуладыла. Къая башында жугъутурну кѳзлери эслегенлей уруп, биринчи окъ бла тюшюрюп къоючудула. Ангылаймысыз?

Аскерни уучу тенглерни манга хурмет этип къарайдыла, бири уа сейир этгенденми, Аскерни таурухуна ийпанмагъанданмы болур, бир бирде, ышармыш эте башын булгъайды.

— Да,— деди ахырында жашладан бири,— уучу къулакъ эштгенден эсе, кѳз кѳргенге бек ийнануучуду; таурухланы къоюп, кавказлыны уугъа чакъырырмы эдик?

— Тюппе-тюз айтаса, Дюйшен,— деп Аскер жеринден окъуна къопду. —Келигиз сора тамбла токъойгъа бирге

барайыкъ. Кавказлы бизни кѣп затха юйретир. Ким биледи, юйренир зат да табар. Алай, бизге кавказлылача ала-мат уучула болургъа къайда!

Мен не «хау», не «угъай» дегинчи, юч тенгим да оноулашып бошадыла. Уугъа мен ёмюрюмде да бармагъанма, алай окъуучу заманыбызда уа илишан атып хазна кишиге оздурмаучу эдим. Аны себепли, уллу къууанмагъанымы билдирмедим эсе да, угъай деп да айтмадым.

— Да охо сора, мен тамбла санга менме деген бир къауал келтирейим,— деди Аскер биягъы бойнума къатыла.— Тюз танг белги бергенлей а, токъойгъа барайыкъ. Келишдикми, кавказлы?

Алай бла айырылдыкъ.

Экинчи кюнню эрттенлигинде, жашла келип терезени къакъгъанда, тюненеги оноуубуз эсеме тюшюп, мен сокъуранган да бир этдим. Алай сѣз бергенден сора угъай дерге, не десенг да тапсыз эди да, мен къарап-къарагъынчы кийинип, жолгъа атландым.

— Ма къауалынгы,— деди Аскер, сора белиме да бир эски патропташны байлады. — Хар окъ сайын бир жаз тауукъну агъызсанг тамамды.

Токъай деп къыргъызча агъачха айтадыла. Алай биз баргъан жер агъачха хазна ушамай эди.

— Мында, — деди жангы танышларыбыздан бири,— хар чырпы сайын бир жаз тауукъ барды. Хайт дегиз, жашла. — Сора бир чубуркъуйрукъ итчинги да чапдыргъанлай, чырпыланы терешине ташайды. Къалгъан ючюбюз да юч жанына кетдик. Къауалны да жерден, мен да «токъойну» къалыныракъ битген жерине кирдим. Бармакъны сампалдан айырмай, тегерегиме сакъ къарай атлайма. Алайына тюз мени аллымдан бир жаз тауукъ фыр-р-р деп чыкъды. Къауалны жандырдым. Болмады. Тауукъла керти да кѣп эдиле, алай мен да патропланы жандыра, ала да, ачыугъа этгенча, тюз да кѣз аллымдан чыгъып, учуп кете эдиле. Юч-тѣрт сагъат чакълы айлан-

дым. Алай эшта, бу иш, мен ангылагъандан эсе кыйыныракъ болур эди.

Ахырында аллындан белгилеген жерибизге бардым. Жашла мени сакълап тура эдиле. Хар бирини беллеринде ёлтюрген жаз тауукълары салынып эдиле.

— Къалайды, фельдшер, чотунг!— деп кычырды Аскер узакъдан окъуна. Чотум доюн болмагъанын ол бек ахшы кёре эди. Алай жашланы аллында бетими жояр ючюн кюрешгенлиги эди. Алайчыгъын мен бек терк ангылагъан эдим.

— Болмады ишибиз,— дедим мен. Алай бу ёмюрюмде биринчи уугъа чыкыгъаным болгъанын а айтмадым. Ол а энди не айтса да эркинди. Ол хорлагъанды.

— Патронунг иш къалгъанмыды?— деп сорду Аскер, масхара халда ышара...

— Барды бири, — деп ол кертти да ахыр патронуму жашха узатдым.

— Жерле да мени бёркюмю бир атчы,— деди Аскер,— ансы жашла сени айтхылы уучу болгъанынга ийнанмайдыла.

Аскер омакъ тюлкую бёркюн кёкге сызды. Мен а, къауалны тынч кётюрюп, аны ызындан жандырдым. Ариу, жапша-жангы тюлкую бёркню мамукъ буштукълары чачылгъанда, Аскерни тенглери бек алгъа бир бирине къарашдыла, сора жиялмукуллары келгинчи кюлдюле.

Аскер бла мен а кюлмей эдик.

Кюнлени биринде, школчу сабийлеге къарай тургъанымлай, медпунктха Сайра чабып кирди.

— Фельдшер, ой фельдшер, тамбла чаришге келлик-миссе?

— О-о, Сайра, сенмисе? Бармай а, айхай да барырбыз. Тохта, тохта, къайры дединг?

— Чаришге!

— Ол дегениң?— Алай Сайра, келгени бла кетгени теңг, мени сорууум эштмей кьалды.

... Дайым жаз башында бардырылыучу чаришлеге кьараргъа элни уллусу, гитчеси да жыйылгъанды. Хурметли акьсакьалла, кеслерини энчи сыйлы жерлерине олтуруп, сабыр ушакьларын бардырадыла.

— Эй, бельшер, келчи, жаным, былай, мени кьатымда олтурчу!— деди кьарт Джекшенбай, элни айтхылыкьт уучусу.

Тамата бла адетдеча жарыкь саламлашып, Джекшенбайны жанында чёкдюм.

— Ол алайдагьы кьызылжалкьяны кьалай жарата са?— деп сорду тамата.

— Анымы?— Ы-ы... Да тейри, былай кьарагъанда, ы-ы былай асыры ауууракь ишми кёрюне болур... Андан кьалгъанында уа хатасы жокьду... Э-э жараргъа да болур...

Муну эштгенде, акьсакьал кьууанды, кьамчисине тыяна, жериндеп окьуна кьопду.

— Эштдигизми! Эштдигизми сиз бу жангы адамны айтханын. Кавказлыны айтханын эштдигизми? Тюппетюз мен айтханча. Османкьулну аты энди, чаришден эсе беибармакьгъа иги жарашырыгьын, мен эртте окьуна эслеген эдим, сиз ангыламай даулаша эдигиз ансы.

Бирси кьартла мени таба кьарадыла. Жугь а айтмадыла. Алайына бизни таба келе тургъан Аскерни эследим. Ол таматала бла мени бла да саламлашып, кьатымда чёкдю.

— Кавказлыны атдан ангылауу болгъаны кимге да белгилиди,— дей тебреди Аскер,— ала аналарындан туугъанлай атха минип башлайдыла, атсыз бир атлам да этмейдиле. Аны себепли, жигитликлерини юсюнден кёп айтыр кереклиси жокьду. Алада башына бёрк кийген —

атлыды. Чынтты жигитни кёрюрге суйген кавказлыны атда барыуун кёрсе тамамды.

Аскерни къара инетин мен энтта да ангыладым. Ай харам а. Не тапсыз жерде тыйдың мени ырбыннга. Кеч-эртте болса да дертинги жетдирмей къоймазлыгынгы да билип тура эдим.

— Да белшир а кавказлы туйюлмюдю!— дей тирилди бнягы Джekшенбай. — Келтирчигиз былай атны.

Тамагъым кърургъакъсыды, жюрегим а кёкюрегиме сыйырмай, тамагъыма тыгъылгъанча болду. Эки жауурун арамда бир ангылашынмагъан сууукълукъну сездим. Айхай, ёмюрюмде атха бир минген а болгъа эдим. Бу чариш-маришлери да «Чапаев» бла «Котовскийде» сора, дагъыда бир мексикалы, испанлы эсе да кинолада болмаса кёрген затым туйюл эди. Къысхасы бла айтханда, ёмюрюмде сынамагъан затыма тубедим. Ай бу атны орнуна мотоцикл а бир болгъа эди—ат оюнну мен анда кёргюзгюр эдим. Алай не медет.

— Къоюгъуз, къой аны не кереклиси барды,— дедим.

— Охо-охо, кавказлылапы махтанчакъ болмаучуларына ийнанабыз. Алай кесигизден таматала тилегенде, не болса да...

Башха амал къалмагъанын ангыладым. Ол «кавказлы» деген сёз да кёлюмю кётюрдю. «Мен неге къркъя болурма. Анасындан туугъанлай атха киши да минмегенди. Ат дегенинг аллах-адам да суйген бир халал жаныуар туйюлмюдю. Ашагъанмы этерикди бу мени. Бусагъат минебиз, жюгенин тартабыз. чандырабыз да, къайтып тюшебиз. Жигитлик ол эсе, аны уа не айтдыраса».

Тобукъларым къалтырай, атха жанладым. Тюклю жу хуна бармагъым бла тийдим. Ат башын булгъады. Мен да аны бла бирге къалтырадым. Сора, жюгенин къаты къысханлай, аягъымы ёзенгиге салып... Алайына чуругъум ёзенгиден учхалады, кесим а нерге бауурумдан тюшюп,

кыргыз арткача салынып калдым. Хайырсыз жаныуар а мен минип бошаган сунуп, жорта тебргенди. Дуня уа манга шум болуп кырайды. Ахыр кычюмю жыйып, бир аягымы кетюрюп иерге олтурдум. Башымы кетюргенде уа, ат башы бла жалккасыны орнуна узун кыуругууну жел эте келгенин эследим. Бир жангылык болганын сездим. Он бармагымы кыатафа бла тышланган кыргыз иерге бегитдим. Табанларым атны быгынына кыатхандыла.

Жамауат а харх этеди, бууулады.

Ма жигит десенг! Кыарагыз аны барыууна!

— Ай аперим, кавказлы!

— Маладец! Маладе-ец, бельшер!

— Таза да циркач!

Артист! Гебсоркыа!

— Ой жашагыын, кавказлы жигит!

Барындан да бек а Джекшенбай-акы сакыал кычырады.

- Кыарачыгыз, аман жашла, чыгты жигитни барыууна! Мен айтхан эдим да сизге. Ма, ол Фрунзеге келген кавказлы циркчиле да былай бара эдиле. Ой сау бол да кыал, кавказлы!

Атым а кыанат битгенча барады. Тобукыларым хайырсыз жаныуарны иегилерине гам кыатхандыла, бармакыларым а... аланы юсюнден башында айтхан эдим.

Ахырында атым ичине жин киргенча болду, халкыны аллына келип, арт аякылары бла ал аякыларын жерден кезиу-кезиу айыра, артал да кыылыксыз оюнла эте башлады. Алайына жигит кавказлы, кыутурган атны башы бла бир эки кере тюп-баш да болуп, жашил кыртишге «доп» деп тюшдю. Биягы дуня харх болду. Барындан да бек а Аскер кюледи. Ол насыплыды, ол хорлады. Жалан да кыартла кюлмей эдиле. Болса да Хажн Абрекни айтхылы туудугууну даражасы, кез кыаматхан сыйы жер

бла тенг болгъаны шарт эди. Қъарамыйыкъ кавказлыны намысы юзmezге кетген сууча жокъ болду.

Чууакъ кёклю жаз башы, энди манга туманлы кюз артыча кёрюнеди. Ингирде клубха бармайма, жигит кавказлыланы хапарларын айтмайма. Иш бла болмаса, медпунктдан хазна чыкъмайма. Келген саусузлагъа къарагъанда кългъан заманымы студент конспектлерими, справочниклерими, газетлепи окъуй оздурама.

Алайына бир жол биягъы Сайра, талакъ солуу эте чабыи кирди.

— Фельдшер, ой фельдшер, сле турады.

— Ким ёле турады? Не болгъанды?

Алай Сайра жиляп башлагъанда, дары-дарманы бла чумаданчыгъымы алып, жолгъа чыкъдым.

Саусузну юйюне жетгенибизде, болгъаны къап болуи тургъан Аскерни кёрдюм. Аны буту ууалып, мангылайы да къан жугъу быстыр бла байланып эди.

Мычымай керекли уколланы этдик, жаратарын таза-лап, дарман салып байладыкъ. Жашны халы осал эди. Аны себепли, танг атхынчыннга дери саусузну къатындан таймай турургъа тюшдю. Кюндюз а областдан санавиацияны вертолёту келди да Аскерни шахар больницагъа ашырдыкъ.

— Къалай алай болса да, кавказлыла чынтты жигит-ледиле, — деди ким эсе да мени ызымдан, — кеси атларын ала тап жюрютедиле.

Ол къарт Джекшенбай эди

БАЛТАНЫ БАГЪАСЫ

Эди сизни антлы теңгим Зекерия бла танышдырмайм, ашагъаным татырыкъ туююлдю. Ол себепден, хапарны узунуна соза турмай, башлап къояйыкъ ансы, кѣп чайный турсакъ, тузу-мыстысы къалмай бош заман оздуруучу таурухлагъа ушاپ кетерге боллукъду.

Хапар дегенинг, бусагъатда отдан алышып, тылпыу эте, къонакъланы аллына салынган жумушакъ таба гыржыннга ушайды. Къолдан келгени къадар аны иссилен ашаргъа кюреш, суууса— ал татыуу къалмаз...

Болса да, гыржын бише турсун, айранны да бир кесек къайнама къояйыкъ, биз а Зекерияны юсюнден айтайыкъ.

Мени татлы теңгими базардан суйген заты жокъду. Ыйых кюн Зекериягъа тюбер мураты болгъан, аны тююнлей базарда излесин. Башха жерде табаллыкъ туююлдю. Айхай кеси уа бир сатыу-алыу этиучюледен болгъа эди. Угъай. «Ыйых кюнню эрттенлигинде эртте туруп, кесин байрамгъа, не тойгъа сымарлагъанча, юсюн, башын сыйпап, не болжалсыз ишин да къоюп, арсарсыз базаргъа жангыз бир баргъан, — деучюдю Зекерия, — дуния зауукълугъу не болгъанын кеси ангылар. Ма, бир эслеп къарачыгъыз: харбуз-хууан тѣбеле, алма-кертме четеле, битеу базарны толусунлай бийлеген кѣгет ийис. Ыыланы барысын да бир кѣрген, бу хычыуун ийислени бир сезген, аны артал да унутмаз».

Зекерия, сабыр атлай, сатыучула бла алычуланы ушакъларына тынгылай, омакъ, узун столланы аллында жюрюйдю. Ма алайда биреу бир бош затны ат багъасы бла сатаргъа умут этеди. Алычуу уа, ол заг анга не бек керек болуп тура эсе да, бюсюремей, багъалы кибик этдире, алайыммы-алмайыммы дегенча, арсар бола, сатычуучу «бюгерге» кюрешеди. Аланы экисинден къайсы хорларыгъын аллындан билген къыйынды. Алай базар сер-

меш а кызадан-кыза баргъанга ушайды. Сатыучу багъадан, алыучу учуздан тутуп, аямай даулашадыла.

Базар дегенинг, Зекерия айтханнга кёре, шахмат оюннга ушайды. Ма къарачыгъыз, ол хобуста сатхан киши товарын нечик махтайды. Ол айтханнга тынгыласанг, бу хобуста туююлдю, сары алтынды. Алай, алыучу да саргъалгъан чапракны кыйырында кърт ызны эслеп, сатыучуну юсюне айланады. Ол а, этер амалы болмай. «алтын» хобустасын жарым багъагъа берип къояды. Мат!— дегенинг олду.

Не уа ол кертме сатханнга къара. Аны айтыуна кёре, быллай кертмени жалан да выставкада табаргъа болукъду. Болса да алыучу анга сансынмагъан кирик эте, аууз сууун тауушсуз жутаргъа кюреше, къарайды. Сатыучу уа жундурукъдан абадан кертмени бир кълундан бирси кълуна ата тебрейди, сора, оюнну андан ары соймай, алыучугъа «Мат» салады, кызылкълулакъ тюменликни шыгъырдатып, хуржуннга буштукълатайды.

Алай, шуехубуз базарны бирси бълююне ётгенде, бир сейирлик затны кёрдю. Ол кубачылагъа ушагъан, къара бурма сакълалы бла бир кърт киши балтала бла бахсала сата турады. Аны аллында жыйылгъан затланы осал ишленмегенлерин Зекерия бир къарагъанлай окълуна эследи. Алай, сатыу а хазна бармайды. Ол да неден десегиз, кърт киши «базар дипломатияны» артал да билмегенинденди. Олтуруп, тютюнню букълулатып тургъандан сора жукъ этмейди. Келип, сатхан товарына къарай, аллында адам гохтаса уа, «ала эсенг — ал, алмай эсенг — бар жолунга», — деп къояды. Алай бла уа алакат сатыу этерсе. Алыучуну алдай да билирге керек болгъанындан бурмасакълалны артал да хапары жокълду. Зекерия ол кълужур къртны туурасындан къарай кетди да, башына бир хыйла акъл келип, кълулакъ жанын кълашый, аны аллына барды. Некми дейсиз? Ашыкълмагъыз, хапар бир башланган эсе кеч, эртте болса да бошалгъан да этер.

Да ма, айтханымча, ол кезиуге бир кьарт кьатынчыкъ бурмасакъалны аллына келип. балтаны багъасын сорду

— Юч сомунг бар эсе — ал, жокъ эсе уа — жолунга бар, — деди сатыучу, юллесин туман этдире.

Къарт кьатынчыкъ, кесине ушагъан бир эски бохчачыкъны чыгъарып, битеу анда болгъан ахчасын къол аязына къуйду.

— Эки сом бла юч апасыгъа уа берирмединг?— деп сорду ол. — Ма арлакъ атла да ол тыхыр шайларынга сибиртки ал. Ангыладынгмы? — деп къойду дагъыда балтаны неси.

Къарт кьатынчыкъ ызына къарамай кете башлады, Зекерия уа аны жетип, былай айтды:

— Хурметли анабыз, сен былайчыкъда бир турчу, ол огъурсуз бурмасакъал бла уа мен бир селешейим.

Сабыр атлай келип, Зекерия ол балталаны бирине узалды. Аны сыйлы мияладан этилген графиннича, бир къолундан бирси къолуна акъырын салды.

— Кесингми ишлегенсе?— деп сорду Зекерия, къарамын ол балтадан алмай.

— Угъай, тюкенде сатып алгъанма!— деди къарт ачыуланган ауаз бла.

— Угъай, шуехум, быллай балтаны тюкенде жыл излесенг да тапмазса. Он жыл излесенг да. Къарачы муну къурчуну жютюлюгюне. Сабы уа, сабы! Къолунга алсанг, кепге тюшгенча болуп къалады. Быллай балтаны, шуехум, жалан да чынтты устала ишлеучюдюле: Сен а тюкенде дейсе. Муну кьатында ол тюкенде сатылгъанла недиле. Ала балтамыдыла: саплары — оу, балталары — шау: тылыдан этилген балтала. Бош затладыла ала бары да. Мен алагъа муну кьатында «балта» деп да айталмаз эдим.

Бурмасакъалны бети жарый башлады. Зекерия уа анга да къарамай, кеси-кеси бла селешгенча бардырады:

— Суюсенг а муну бюгюн окъуна выставкагъа иерге иек жарамай эди. Хар кѳрген «быллай къолайлы затны ишлегеи уллу устагъа, аперим» дер эди. Алай, бизде алыкъа быллай тамаша затланы эте билген фахмулу къолланы хазна эслей билмейдиле, сыйламайдыла. Эслерге уа керек эдиле. Сыйларгъа да. Ол угъай эсенг, быллай фахмулу къолланы кир къондурмай, жюрютюрге керек эди. Оллахий, кертти айтама.

Зекерия балта сапны, киштик балачыкъныча сылады, тилин «чок» этдирип, башын булгъай ышарды.

— Ма муну сабына къара. Эслеп къарачы муну сабына. Ангыламагъан адам бош, эслемей къалыргъа да болур. Алай муну былай сыйдам этер ючюн, нелляй бир кюч, акъыл, этген ишине къаллай уллу суймеклик керек болгъанын ким биледи? Киши да билмейди аны. Муну къолгъа алса, ишлемезлик да ишлер. Быллай затны кѳргенде, кѳлюнг кѳтюрюлмей, жюрегинг да къууанмай къалай къалсын. Бу балтаны жери сарайда да туююдю, къабыргъадады бу балтаны жери, ундурукъ башында. арну кюйюзню юсюнде. Ангылагъан адам муну, ол Кубачидеги усталаны кюмюш камарларында, бек сыйлы жерге тагъар эди...

Зекерия солуу алып, башын кѳтюргенде, къартны тюп эрни къалтырагъанын, кѳзлери да башхача жылтырагъанларын эслейди. Сора жангыдан:

— Бизни элде, ма бюгюнча эсимдеди, бир огъурлу темирчи жашаучу эди. Бичакъла, балтала, башха затла да ишлей эди. Беш да тау элде аны танымагъан болмагъанды. Керекли затланы ишлетир ючюн, анга Къабартыдан, Дюгерден, тап тау артындан окъуна келиучю эдиле. Андан уллу, андан жарыкъ фахмулу устагъа емюрюмде кѳз ачмагъан эдим. Алай, жаннетли болсун, харип, ёлдю да кетди. Чалгъылары бла балталары уа адамлагъа бюгюн да жарап турадыла. Ала бла бирге уа, ол алапат устаны сыйлы аты да халкъда жюрюйдю. Энди бу дунягъа

аллай сейирлик уста хазна туумаз суна эдим. Алай бу балтаны кѳргенде, жюрегим кѳуанды, кѳлюм кѳтюрюлдю. Угъай, чынтты устала алыкѳа бардыла. Аз эселе да бардыла... Аланы сюерге, ийнакѳларгѳа, не жаны бла да сыйларгѳа керекди.

Бурмасакѳал тѳзюмюн тауусду.

— Ал да кѳой балтаны. Сени болсун, — деди ол кѳлю толгѳандан, ауазы кѳалтырай. — Менден саугѳагѳа ал. Сенича ахшы адамгѳа мен да ѳмюрюмде тюбемегенме, — деп кѳошду жиямсырагѳан ауаз бла.

Да алыб а, мен муну... — дей башлады Зекерия.

Алай, сакѳаллы киши бир кѳолу бла анга балтаны узата, бирси кѳолу бла уа, моргѳулдум жыягѳында жылгырагѳан жиямукѳну сюртдю. Зекериядан уялгѳанданмы болур эди, башын бир жанына бурду.

...Аны себепли, шуѳхла, «балтаны да балта биледи», деп таматала бош айта болмазла.

АХШЫЛЫКЪ УНУТУЛМАЙДЫ

Олтурама да оюм этеме. Адам бла ахшылыкѳны юсюнден. Керти да адам улу жаратылгѳанлы бери хар инсан инсанга этген ахшылыкѳланы санаргѳа кимни кѳолундан келир. Эшта да ол кишини кѳолундан келаллыкѳ зат болмаз. Нек дегенде, ахшылыкѳ этиу адамны бек ахшы кѳылыкѳларындан бириди, кеси ѳмюрюнде бир ахшылыкѳ этмеген адам хазна болгѳан да болмаз. Болса да аллай адамла бек аз болургѳа керекдиле. Алайды. Алай адам адамгѳа бир ахшылыкѳ этгенлей кѳоймайды. Кѳолундан келгени кѳадар кѳп этеди.

Сѳз ючюн, бизни кѳурулуш управленияны аллах, адам да суйген, хурметли таматасы Азнауур улу Зулкѳарнейни алып кѳарайыкѳ. Бу адам, кесини тенглерине, жол-

дашларына, бютюн да бек а, кесинде ишлөгенлеге этген ахшылыкъланы жазып башласанг, не уллу китапха да хазна сыйынмаз эди. Да аны жазгъан да ким этеди? Аны жазар кереклиси да жокъду.

Мен а не болса да ол затны юсюнден бир хапар айтыргъа таукел болдум.

Кёп жылланы ичинде, бирге ишлей, мен Азнауур улудан бир хыны сёз эштмегеними айтыр кереклиси да жокъду. Ол мени алай сую эди, алай сую эди. Огъурлу аппала да сую болмаз эдиле алай жашларындан туугъанланы. Мен а аны не жууугъу, не ахлусу туююлме. Алай, ол манга этген ахшылыкълны айтмай тёзалмазлыгым а баямды.

Мен, таматаны бек низамлы, бек жигер болушлукълуларындан бири болуп, ишлеген жылланы ичинде, суратым сыйлы къангадан бир заманда да таймай турду. Асыры кёп тургъандан, кюннге кюйюп, онгуп башласа уа мен жангыдан суратчыгъа атланыучу эдим. Мени урунуу китапчыгъмда махтагъан приказла, «ахча саугъала да» деген сёзле бла бошала эдиле. Къурулуш управлениябызны махтагъан да, бир бирледе уа сёкген да эте эдиле. Алай манга уа жалан да махтау сёзден башха айтылмай эди. Зулкъарнейни былай орден, майдал дегенлей бере турургъа къолундан келсе эди, мени ёшюнюмде бош туюмеге окъуна жер табылмай къалыр эди. Алай деменгили Управлениябызны ишин битеуюнлей алып къарагъанда уа, махтар зат бек аз табылыр эди.

... Айланы, кюлени биринде тамата инженерлерибиз. сынаулу къурулушчула ишибизни болушуну юсюнден сёзню башладыла.

Ала айтханнга кёрс, хар хата-палах да ишге осал оноу этилгенден чыгъа эди. Тюзюн айтханда уа терс оноу этилгенден. Мен хурметли таматабызны сёкгенле бла даулашыр умут этдим. Алай, бир кесекден а «керти да ишибиз былай осал некди» дедим кесим кесиме. Ол соруу

мени не кече, не кюн тынчлыкъ бермей ызымдан ауанамча тюшюп эди. Бир жапындан алып къарагъанда, бурунгулу римлиле айтычулай: «Сюймекликге-сюймеклик» деп мен Зулкъарней жанлы болургъа да кюреше эдим. Алай, ишибизде болгъан кемчиликле уа тынчлыкъ бермей эдиле.

Адамла билимлерине-сынауларына кёре ишлемегенлери, ишчилени жашау къолайларына тийишлисича эс бурулмагъаны, къурулушларыбыз заманында берилмегенлери ахырында мени да бир да болмагъанча чамландырдыла. Таматадан башлап, прораблагъа дерри хар бюрократны жыйылыуда аяусуз критикагъа тартыргъа таукел болдум. «Керти да, биз бу халда ишлеу бла алай бет жарыкълы болалмакъ. Алай эсе уа критиканы оту керекди», дедим кесим кесиме.

Битеу алчы инженерле бла бирге профсоюзну таматасына бардыкъ, жыйылыуну повесткасын тохташдырдыкъ. Мен а кесими ол жууаплы жыйылыугъа хазырлайма. Тюшюмде-тюнюмде да жыйылыуда айтырыкъ сёзлерим башымы къайнатадыла. Битеу иште болгъан кемчиликлени, жангылычланы жыйышдырып, жууаплы сёзюмю кюзюню аллында бир-эки кере кёлюмден айгдым.

Ахырында, ол мен сакълагъан, ол биз барыбыз да сакълагъан жыйылыуну ингири жетди.

Председателден сёз тилеп, жеримден ашыкъмай турдум, трибунагъа ашыкъмай чыкъдым, зем-зем суудан бир стаканып ичип... сёлешип башладым. Битеу залда болгъан къурулушчула, къуллукъчула да, мени критикама ыразылыкъларын билдире, уллу сейирсинип тынгылайдыла. Критиканы оту уа толусунлай управленияны опоучуларына, аны хурметли таматасы Азнауур улу Зулкъарнейге айланыпды.

Кесим кесими жигитлигиме сейир эте, начальникни бюрократлыгъын, аны огъурсузлугъун эм башха кемчиликлерин аяусуз сёгеме. Жыйылгъанла уа, шум болуп,

тынгылайдыла. Залны, чибин учханы эштилицра, аллай шолукъ бийлепди. Ол зат а мени бютюв да бек кёллендиреди, жангы кюч къошады. Бир кесекден, ёнюм къаныгъып, тамагъым кьургъакъсып стаканига узалдым. Узалдым да аны мияласыны бирси жанында президиумда олтургъан Зулкъарнейни ышаргъанын эследим. Ол а, мени критика сёзюме тынгылай, башын ыразылыгъын билдирген халда къымылдата эди. Мен сёзюмю бошагъанда, Азнауур улу да бирсиле бла бирге къаты къарс ургъанын кёрдюм.

«Къарачы аны адеплилигине, — дейме ичимден, залда жериме олтура. — Эшта, бошмут да сёкдюм мен — бу акъыллы адамны. Аны орнунда башха болса, ол критика сёзге къарс ургъан угъай, мени олсагъат окъуна сёзюмю бёлюр эди, ол угъай эсенг, трибунадан окъуна къыстар эди. Зулкъарней а — угъай. Ол аллай адам гюйюлдю. Азнауур улу адепликни, намысны да билген адамды».

Жыйылыудап сора жашла космосдан келгенгеча, тегерегиме басындыла. Бир бирине ал бермей къолуму къаты къысадыла, махтайдыла...

Алайына, къатыбызгъа Зулкъарней да жанлады. Ол да къолуму къаты къысды.

— Аперим. Ма критика десенг, алай болургъа керекди ансы, — деди ол. — Тюппе-тюздю айтханынг. Керти да иште кёп жангылычла бола тургъандыла. Оноу этиуде да. Мени, управленияны таматасын, критикагъа таргъанынгы да тюз этгенсе. Тюппе-тюз этгенсе. Аперим. жигит, аперим... Мен аны унутмам...

Экинчи кюн мени таматагъа чакъырдыла. Азнауур улуну кабинетине киргенимлей, ол жеринден арсарсыз туруп, аллыма чыкъды. Жумушакъ шинтикге олтуртду, кюмюш партабагын ачды, сирнек къабындырып узатды.

— Иш, шуёхум, былайды. Энди сен, биз ангылагъандан, салкъын кабинетден эрикген да болурса. Кертисин айтсам, оллахий, кесим да эрикгенме. Ол себепден. сени

ол бек артха къалгъан къурулушха иерге оноу этгенбиз. Шендю жаш адамлагъа артха къалгъан объектлеге баргъандан сыйлы иш болурму. Иш тынчды дерге болмайды. хакъынг да азыракъ боллукъду. Алай биз кесинг билгенликден, къуру хакъ ючюн ишлемейбиз. Алаймыды? Тейри. мен санга сукъланган окъуна этеме. Таза жюрекден сукъланама. Ай, жаш заманыбыз озду, ансы, ары кесибиз окъуна суйюп барлыкъ эдик. Алай не медет.

Тамата мени эшикге дерн ашырды.

-- Бар, ахшы жаш, бар. Энтта да тубеше турурбуз.

Алай бла мен эркин салкъын кабинетими къурулуш площадкагъа алышдым. Узун башлы чурукъла, гетеп плащ кийип, жауун, къар деп къарамай, таза хауада ишлей, талай айларымы оздурдум. Махтангандан не асыу, алай буюрулгъан ишни айыпсыз тамамлар ючюн, мен ючюмю-къарыууму да аямай юрешдим. Сора кюнлени биринде, мени бнягъы Азнауур улу чакъырды.

— А-а, жууукъ бол, сау кел, жигит,— дей чыкъды ол бнягъыча аллыма. — Азын тураса да, шуёхум, бетинг да бир кесек къаралгъанды. Къалайды ишни барыуу? Алай жетишимлеришги юсюнден кесим да энге тургъанма, аперим. Молодец. Энди биз сени анда да къыйыныракъ ишге иерге оноу этгенбиз. Сенича иш кёллю адамгъа ишни къыйыны керек болгъанын ангылайбыз. Алай туююлмюдю, шуёхум? Эй, сизнича заманыбызда биз тартып темир юзюучек, оллахий. Жашлыкъ дегенинг алайды. Ол адамы ёмюрюнде жалан да бир кере болады. Аны себепли. шуёхчугъум...

— Башха ишгеми кёчюресиз?— дедим мен.

— Хау, тюз ангылагъанса. Энди ол тау этегинде, кёп болмай, мындан алда башланган къурулушха иебиз. Сенича сынаулу ишженерле, сенича иш кёллю адамла, анда бек керекдиле. Шахардан узакъды, общежитде жашаргъа да тюшерикди. Хакъынг да азыракъ боллукъду. Алай хакъ дегенинг келе-кетсе тургъан затды. Къайгъыр-

маз. Не десенг да биз кѳуру хакъ ючюн ишлемейбиз. Мен санга, оллахий, кесим окъуна сукъланама, шѳѳхум. Таза хауада, тау этегинде юсюнге салкъын жауунчукъ да хычыуун кѳарчыкъ да жауа ишлегенден уллу зауукъ-лукъ кѳайда. Башхача айтханда — романтика!

Мен кетдим. Зулкѳарней а биягъы мени кабинетини эшигине дери ашырды.

Дагъыда кюнле, айла оздула. Жаз башына кѳурулуш ишлерибиз да бошалдыла. Шахаргъа барама. Энди уа кѳайры иерик болурла?

Азнауур улу Зулкѳарнейни кабинетини ауур эмен эшигини аллында сагъатдан аслам олтурама. Аны, эмен эшигича, ауур сагъышла уа башымы кѳайнатадыла. Энди уа тамата манга не ахшылыкъ этер? Энди уа кѳайры иер? Дагъыда бир кесек заман озду.

Ахырында эмен эшик ачылды, босагъасына уа, толгъан айча ышара, бизни огъурлу Зулкѳарней...

— Сиз, жолдаш, меними сакълайсыз? А-а, алай эсе, жууукъ болугъуз! Нега жарсыйсыз, кѳайда ишлейсиз, не жумуш бла келгенсиз?

— Да ол сиз ийген кѳурулушда ишлей эдим да, ишибиз бошалып энди сизге келгенме.

— Аха-а, игиди, игиди. Сора энди не мурат этесиз?

— Да кесигиз билгенликден, былай бир ишге тохтаргъады умутубуз.

— Алаймыды? Зулкѳарней акъыллы кѳарамын кабинетини баш мойюющюне бурду, андан терезеге ётдюрдю. Сора ёню тюрленип айтды:

— Э-э, тейри жигит, бир да мен шѳндю сизге хазна болушалмам. Э-э, башха управлениягъа да бир кирчигиз. Бизде уа, тейри, шѳндю хазна иш табылмаз. Былай жаш адамлагъа болушхандан сюйгеним болмаучуду. Сизничалагъа болушмасанг, кимге болушурукъса. Алай...

— Да не этерикбиз, бир барайыкъ башха управлениягъа да. Сау къалыгъыз.

— Ахшы жолгъа, ахшы жаш, ахшы жолгъа. Алай жаныгы жеригизде да критиканы унутмагъыз. Критика дегенинг ол иги затды. Уллу, гитче деп къарамай, бюрократланы критикагъа таукел тарта туругъуз. Критика дегенинг ахшы затды. Ахшылыкъ а, кесигиз билгенликден — унутулмайды. Ангылаймыса алайчыгъын, шуѳхум?— деп тамата, алтын бла сырылгъан аузун ачып, быдыр жаучугъу къалтырай къюлдю. Сора уллу кисей къол жаулугъу бла жилимукъларын сюртдю.

Зулкъарней жумушакъ, къансыз къолчугъун манга узатды, кѳз къысып ышарды, сора бирси къолу бла да имбашыма къатылып, нек эсе да атхынып кетди. Мен а аны ызындап къарай, сагъыш этеме. Адам бла ахшылыкъны юсюнден. Керти да адам улу жаратылгъанлы бери, хар писан инсанга этген ахшылыкъланы санаргъа кимни къолундан келир. Ол зат кишини къолундан да келлик тюѳюлдю. Алай ахшылыкъ а унутулмайды.

«САУГЪАМЫДЫ, УЛТХАМЫДЫ...»

Къысхача айтханда — хата азданды. Хата дегенинг хар заманда билмей тургъанлай келеди. Ол аны адетиди. Хата дегенинг сора-ора турмаучуду. Ол, эсине тюшсе, адамны башына къар тюшгенлей, тюшюп къалыучуду. Алай бу жолгъу хата уа... Аллай хатаны къанлы жауум да сынамасын.

Бизни эски танышыбыз Азнауур улу Зулкъарнейни жашауунда жаз башындача булутсуз, чууакъ къюле, суукъ къышдача къара туман басхан кѳкле да тюбей тургъандыла. Ол къууанчны халууча татлылыгъын, къайгыны да чириген къозча ачылыгъын кеси ѳмюрюнде аз сынамагъанды. Алай, бу жолгъу иш а аны алайсыз да къарыусуз санларын артал да бошайтханды, болгъан жүрек ырахатлыгъын ахыры бла алгъанды.

...Зулкърней больницаны эркин жарыкъ палатасында жатады. Аны жанындагы столчукда жүрек ауруудан дарманла, термометр, жарты ичилген стакан суу. Тёгерекни акъ шошлукъ бийлепди. Зулкърней кеси жүрегини хыны ургъанын окъуна эштеди. Огъесе ол къабыргъада тагъылгъан сагъатны тауушуму болур? Угъай, жүрегиди. Арт кезинде арталлы да осалына кетген къарыусуз жүрегиди...

Азнауур улу ол болгъан затны огъурсуз тюшюча эскереди...

Ол шабат кюн эди. Эрттенликде, сагъат онбирге ишлей башлагъанда, Зулкърнейни къолайлы фатарыны къолайлы эмен эшиги къагъылды. «Ярабин, бу ким болур? Турайымы, турмайымы?» деп сагъышланды Зулкърней. Артда, эшик дагыда бир къагъылгъанда уа, жумушакъ жингириги бла татлы хурулдай жукълагъан бийчени имбашына къатылды.

— Алан, ким эсе да эшикни къагъады. Эштемисе?

Бийче, татлы эсней, жеринден ашыкъмай турду, сора табанлары малтанган чарыкъларын кийип, къолан дари халатын да къаплап, эшик таба атлады.

— Кимсе? Это кто?

— Менме, э, кечгилик беригиз, Оймакъланы Зауурбекме.

Андан ары селеше турмай, бийче эшикни ачды да, къонакъны орта юйге чакъырды.

— Былай чөгююз. Мен а бусагъат...

Къонакъ төгерекне къарайды: арлакъда мор агъачлы пианино жим-жим жапа жылтырайды былайда экраны уллу тегене тенгли телевизор орналыпды, багъалы кюйюзле, жумушакъ шинтикле, гитче жылтырауукъ столчукда уа битеу юйге къуат берген айтхылыкъ акъ телефон турады. Хар неге да бирер кез жетдиргенден сора, къонакъ къарамын биргесине келтирген чулгъамына бурду, сагъышлы болду:

«Эшта, айыплы болуп кяалмагъа эдим. Кёлюне иш тиймеге эдим. Бу кьадар багъалы затны ичинде мени саугъам нени тутады. Бошмутда этдим мен бу ишни. Андан эсе ушхуургъа чакъырып, адетдеча кьой кесип сыйлап кьойсакъ, иги болмазмы эди. «Ат бергенни, аш берген озады» деп бурунгулула бош айтмагъандыла».

— Жууукъ болугъуз, хош келигиз!— деп кирди Зулкьарней орта отоугъа. — Къалайды саулугъугъуз, кьолайгъыз?

— Жокъду хата, барыбыз да сау саламатбыз, кесигиз тынч болугъуз, Зулкьарней,— деди кьонакъ чулгъамны да бир жанына сала.

— Охо, олтур, олтур. — деди Азнауур улу, ол чулгъамгъа да кёз жетдире.

Бир жарым сагъатдан саулукуъну саламатны хапары тауусулду. Сора кьонакъ ишни болушун узакъдан келтирип айта тебреди.

— Мен ол сени кьолунгда ишлеген аман жашны ата-сыма. Сени бюгюн биринчи кёрсем да, ахшы хапарынгы уа эште тургъанма. Жаш да бек ыразыды, кеси жашындан башха кёрмейди деучюдю. Аллах ыразы болсун.

— Кимни юсюнден айтаса, соргъанны айыбы жокъду.

— Мен, Зауурбекме, ол сени кьурулуш управленияг-да таш къалаучу болуп ишлеген Оймакъланы Диммо уа бизни ортанчыбызды.

— Аха-а,— дей сагъышлы болду Азнауур улу. — Таныйма. Барды бизде аллай жаш. Былай узун бойлу бёкем санлы, ушагъылы жигит. Айхай да таныйма.

— Хау-хау, сау бол да кьал. Ол кесиди.

— Да сора, менден не болушлукъ керекди?

— Болушлукъ деп да, аны кесигиз иги биле болурсуз,— деди кьонакъ иймене,— ол аман жаш таш къалаучу болуп ишлегенли энди бир талай жыл болады. Махтау саугъа да бере тургъансыз. Алай бу жаууплада, кьарда бир бек кьыйналады хайырсыз. Кьолугъуздан келип аны

былай тынчыракъ ишге, кез туурагызда тууруча кеси тийрегизге салсагыз, бек ыразы этер эдигиз...

Азнауур улу саггышы болду, кышларын туюду айтыр сёзю табалмай кыулакъ жанын кышыды. Аузун ачып сакылап тургъан Зауурбекге бир-эки кере кыш туюден кез жетдирди. Сора, терен ахтынып, башын кетюрдо.

— Да ол жаш адамды, кеси да уста ташчыларыбызданды. Контор иш анга неге керекди? Жашай тургъан заманында, фахмусуна кере иш да табылыр. Э-э, кыуллукъ дегенинг келе-кете тургъан затды.

— Алайды, алайды, туюпе-тую айтасыз, ол илайды, деди Оймакъланы Зауурбек хыйла ышара. — Туюпе-тую айтасыз. Охо, мен кете барайым. Ол ишни уа таплагындай этерсиз, жаныгыз ыразылай.

Зауурбек, жеринден туруп, эшик таба шош аймай тебреди. Зулкърней да аны ашара ызындан чыккъды, сора, огоудан угъга, ол шинтик юсюнде кыалгъан чулгъамгъа кез жетдирди.

— Э-э, шуехум, чулгъамыгызны унутуп барасыз.

— Угъай, э-э, мен сизни кыолайлы юйюгюзге кыурлай келмейим деген хыйсап бла... таза жүрекден. Кечгинлик беригиз Бош затчыккъды. Айтханымча, кыурлай келмейим дегенликден...

— Болмай эсе да тохтагыз, — деди Азнауур улу абызырай, — болмай эсе да бирер стаканчык тигелетейик, маржа.

Алай кыонакъ, арну ышаргъанын да кыоймай, тыш эшикни шош ачып, саямлашып кетди. Азнауур улу да аны ызындан аузу жарты сезде ачылгъандай, кыарап кыалды.

— Э киши, былай келчи! — деди бийче ол эс жыйышызына кыайтханлай. Зулкърнейни кыатыны ол чулгъамны алып сейир тамашагъа кыалып, кыол аялларча жыкъларына салып, башын булгъай тура эди. Отоугъа кир-

геилей, стол юсюндеги алтын пакышылы сервиз Зулкъарнейи кезлерин къаматды. Тамата, столу тегерегине эки-юч кере айланды. Сора, ахырында, бишчени аллында тохтап, аны бетине тюрслеп къарады.

— Бу педи, билемйсе сен?

— Да мен сокъурму болгъанма. Сервиз. Аламат сервиз. Быллай ариу затны ёмюрюмде да кёрмегенме.

— Бу ултхады!— деп кычырды Зулкъарней. Ангыладынгмы? Ултхады!

— Кет-кет, сен а. Не мен ёлдюм. Саугъады бу, киши. Саугъа. Огъесе, ойнагъанмы этесе!

— Бир да ойнар муратым жокъду. Бусагъат бу крушка-мрушкаланы жый да ол адамны ызындан чапдыр.

— Кетчи, кет, башымы аурутма. Сен а керти да. Ол санга таза жүрекден этген халаллыгъына алай жууаппаргъа жараймыды.

— «Таза жүрекден», «халаллыкъ»— деп эриклей, Азнауур улу, барып, диваннга чёкдю. Бииче да барып, жанында олтуруп, аны семиз билегин сылады.

— Къой жаным, жүрегинги аурутма. Адам адамгъа ахшылыкъ этген, сыйлай билген ата-бабаладан бери жүрюген адетди. «Ултха-мултха» дегенинг а зар адамла чыгъаргъан сёздю. Керти айтама, ёлген атамы жаны ючюн.

— Сора саугъамыды дейсе? — дей масхара халда ышарды Зулкъарней.

— Кёрмейсе муну! Да ёнге уа неди да. Ол адам саннга ыразылыгъын сёз бла ангылаталмазлыгъын билип, саугъачыкъ этгенликге, сен неге жүрегинги аурутаса.

— Саугъачыкъмы дейсе? Муну багъасы неди, билемйсе?

— Да ийнан, эки жүзге уа жете болур.

— Да сен биреуге, бютюн да танымагъан адамынга эки жүз сом багъасы саугъа эталлыкъмыса? Айтчы аны манга.

— Э-э да сен а, шуёхум, унутуп тураса да. Ол начальнигинг дачасын ишлеп чакъыргъанда биз элтген кюйюз а андан учуз болур эди.

— Къара бу телини. Ол не эди да бу неди. Биз аны газа жюрекден, саугъа халда. Адам жангы журтха кёчгенде, анга къурлай барыргъа жарамайды.

— Айхай да жарамайды. Мен айтхан а эбизе жырмайды. Биз саугъа этгенек. Бюгюн а санга саугъа этгендиле. Аны не хатасы барды?

Азнауур улу Зулкъарней ; андан ары даулашыр кючю къалмай, къол-бет жуугъан кибик этип, аш юйге кирди Алай болгъан иш анга тынчлыкъ бермейди. «Саугъамыды, ултхамыды?» деген соруу аны алайсыз да къапгъылы башын темир буруу бла тешгенча ачытады. Зулкъарней ашха-суугъа узалды. Болса да ётмек бурху тамагъындан ётмей къалды. «Саугъамыды, ултхамыды?» Тамата, ишине ёмюрюнде биринчи кере ачлай кетди. Кезюне уа ол саугъа кёрюнеди. Огъесе ултхамы?..

Азнауур улу башы асыры сагъышха кетгенден, къагъытчысы бла да саламлашмай, салкъын кабинетине ауур атлай кирди.

«Да мен муну ючюн быллай бир нек жарсыйма. Къагын айтханда да барды. Таматагъа хурмет этген, жюрекде тутхан сёзюнгю айталмасанг а, саугъа берген, сыйлагъан осал адетмиди? Аны не хатасы барды? Ол, ата-бабадан къала келген адетни не бузар кереклиси барды. Бюгюн—ол манга, тамбла—мен анга. «Къол-къолну... Тьфу! Шуёх халда къол узатхан адетни не хатасы барды?»

Азнауур улу столда къонакълагъа деп сакълагъан омакъ папирос коробкасын ачды. Алай папиросну аузуна элте туруп, къолу къалтырагъанын эследи. Эследи да папиросну ууатып, темир четенге атды. Жеринден туруп эркин кабинетде ары бла бери атлап башлады. Сора, жангыдан келип, жумушакъ шинтикге орналды. Башын

артха атып, кёзлерин кысыды. «Угъай, ол ултхады. Ултха болмай не боллукъ эди. Ол аны бир башхагъа бермей, манга иск келтиргенди. Ахлусу, жууугъу туююлме, таныгъан окъуна этмейме. Бусагъат юйге сёлешейим да, сау-гъа, ултха, палах эсе да кесине ийдирейим». Зулкъарней къолун телефоннга узатды, алай жеталмады. Жеринден къобаргъа да суймеди. «Иги уа иги затды. Аллай алаMAT сервисге бу жолгъа дери кёз ачмагъанма. Тамата да окъуна кёрмегенме аллай ариу затны. Тыш кыралдан келген зат болур дейме. Чехословакияданмы, Италия-данмы болур? Франциядан эсе да алайды. Къатын а не-чик кыуанды. Ол аман кишичик бу алаMAT затны къай-дан тапхан болур. Саугъа эсе да жарагъан сау-гъады. Сау болсун. Къатын аманны бетин жарытды, харип. Кыуандырды, къалай эсе да».

Азнауур улу, бир кесек кёлю кётюрюлюп, ишлер мурат-да стол артына къайтды. «Алай... Алай, осал иш бол-гъанды. Ол аны багъасын ала кетсе эди. Ансы мынга улт-ха демей, не айтырыкъса. Ахлум туююл, жууугъум тую-юл. Аллай сау-гъаланы киши да юлешип айланмайды. Асыры багъалы сау-гъады. Саугъа окъуна эсе да...»

Зулкъарнейин жюреги биягъы хыны ура башлады. Мангылайы терлегенди. Къол аязлары да мылы болгъан-дыла. Эринлери бла тамагъы уа къургъакъсыгъандыла. Санлары бошайпдыла. Тамата бууун сагъатына къа-рады. Бирге ишлей башлагъанды.

— Бу иш ишден туююлдю. Саугъа, ултха, палах эсе да отда куюген ол болсун. Мени андан сора да азмыды къайгъым. Барып бир зат ашайым ансы ичим шор тарай-ды. Иш кёпдю. Ол палах сау-гъаны уа унутургъа керекди. Айхай, сау-гъа болса эди уа быллай хатагъамы къал-лыкъ эди башым. Ултха деген бар эсе, ол ултхады. Енге неди да? Охо, алай эсе да отда куюген ол болсун. Мен а ашаргъа барайым». Алай айта, ауур сагъышланы балгъа басынган чибнлени кыстагъанча, кесинден кыстар

гъа кюреше, къоллары булгъап, Азнауур улу, машина-
гъа да минмей, тюзюнлей рестораннга кетди.

«Ой, нечик узунду бу жол. Мындан эсе юйге барсам
иги туйюлмю эди. Алай бийче аш да хазна этген болмаз.
Кесини сервисине къарап тура болур. Биягъы сервис.
Тъфу!»

Зулкъарней шинтикге чегер-чѣкmez, биягъы жюреги
чартлап кетерге жетди. Стол юсюнде хрусталь табакъ, ал-
лай да бакалла кѣз къамата, жылтырайдыла. Зулкъар-
ней, сабыр узалып, аланы столну бирси мюйюшюне тюрт-
дю, къараман а башха жанына бурду. Алай бирси стол-
лада да алай табакъла, бокалла жим-жим жылтырай-
дыла. «Саугъамыды, ултхамыды?» деген соруу биягъы
башда къазан къайнатады. «Не этейим, къайры къачай-
ым?»

Азнауур улу шапаны да сакълай турмай, юйюне те-
бреди. «Бусагъат мен ол палах саугъаны ууатып кир че-
лекге атайым да—хар не да жерине келир. Боллукъду.
Тѣзюм къалмагъанды... Бусагъат юйге жетейим да».

Орамда машинала, сыртлары кюнде жылтырай, ёрге
бла эншге озадыла. Адамла да омакъ кийинип, къайры
эсе да ашыгъадыла. Ма алайда бир жаш тиширыу гитче
сабийчигин ийнакълай кюледди. Арлакъда узун шинтикде
уа эки къарт киши — пенсионерле болурла, сабыр ушакъ-
лары бардырадыла. Орамны бирси жанында уа кимни
эсе да ачыкъ терезесинден музыка эштиледи.

Бир кесекден Зулкъарней юйюне жетди... Юй бийче
аллына чыкъды да, бир ауукъ заман жукъ айталмай тур-
ду. Сора, къол аязы бла Азнауур улуну тер басхан ма-
нгылайына тийип кѣрдю.

— Оу кюнюм, не болгъанды санга. Нек эсе да бетинг
кетип турады. Ауруп ишми къалдынг, мен харип? Огъесе,
ишингдеми?..

— Кет аллымдан!

— Не болгъанды санга?

Зулкърней, жукъ айтмай, орта отоугъа кирди да ол сервис тургъан буфетни аллында тохтады. Сора ызындан кирген бийчени да эслемей, сермеп, шиятикни алды да аны ёрге кётюрюп... жерине тынч салып къойду.

Ол алапат саугъа уа, тейри кылычны битеу тюрсюнюн кесине алып къойгъанча, жылтырайды, жанады. «Саугъамыды, ултхамыды?» деген соруу энди адам ауазыча эштилди да, насыпсыз Зулкърнейни алайсыз да бошайгъан борбайларын артал да къыркъып къойду. Ол «ох» демей, алайчыкъда тургъан диваннга акъырын чёкдю.

— Оу кюнюм, не болгъанды санга? Аузунгдан бир сёз чыгъарчы!— дей, юй бийче гузабагъа къалды. Сора бола тургъан ишлеге сансыз къарап тургъан акъ телефоннга чапды.

Азнауур улу Зулкърней кёзлерин жапды. Ачханында уа ол танымагъан эки акъ халатлы адам бири олтуруп, бири уа сюелип, анга къарап тургъанларын кёрдю.

«Бу неди, манга не болгъанды? Жюрегим да былай нек чанчды. Была да бери нек келгендиле?» — деген сагъышны биягъы «Саугъамыды, ултхамыды?» деген соруу дорбундан эштилгенча, келип тунчукдурду.

... Зулкърней болницаны эркин, жарыкъ палатасында жатады. Онг жанындагъы столчукда жюрек ауруудан дарманла, термометр, жарты къалгъан стакан суу. Тёгерекни акъ шошлукъ бийлепди. Зулкърней жюрегини хыны ургъанын кеси окъуна эштеди. Огъесе, ол къабыргъада тагъылгъан сагъатмы болур? Угъай, жюрегиди. Арт кезиуде, арталлы да осалына кетген, къарыусуз жюрегиди.

КЕЛЕЧИСИ КЪАТЫ БОЛСА..

Эки суйген бир бири кьолларындан тутуп, сабыр атлай, жылы кюннге, тегерекде ариу чакъгъан гюллеге, жашил терекледе булбулну жырлаууна кьууана, барадыла... Кюн а сууукьду, тегерекде гюлле да жокьдула, терекле да жаландыла, булбул жыры да эштилмейди. Къышны сууукъ жели да кьолну-бетни кьууура, шууулдайды.

Алай суйгенлеге къыш — ол неди? Суймеклик жылытхан жюреклеге жылны не заманы да хычыуун жай кюндю. Кюн кьара булутлагъа батылып тургъанлыкъгъа, суйгенинги бети кюнча жарыкьды. Терекде булбул жырламагъанлыкъгъа уа суйгенинги ауазы санга булбул жырындан эсе татлы эштиледи. Аны себепли, кимге — къыш, кимге уа — жаз.

Ала уа, ол эки насыплы жюрек, бирден тебе, эки суйген шош атлай, сабыр ушакъларын айта барадыла.

— Ма толуга эки жыл ётдю, алай мени сорууума жууап кьайтармайса,— деди мудах ауаз.— Огъесе мени суймеклигиме сен жукъгъа да тергемейми кьойдунг? Айт, гилейме, кьачаннга дери...

— Айтайым,— деди бирси ауаз. Сора аны не айтыр кереклисиз барды,— дей жашны кьучакълап, кьулагъына ол кёп сакъланган багъалы сёзлени айтды.

— Алай,— деди къыз бир кесекден,— таматаларыбызны кесинг билесе? Бизге ол не кюлкюлю кёрюнсе да, алагъа... Аны айтып да кьалай айтхын...

— Айт, айт, мен тынгылайма.

— Алагъа сизникиледен адам барып, былай жюрюген адетдеча... Ангылаймыса?

— А-а— келечиленими? Айхай да. Аны уа сен ыразы эсенг...

Къызны юйюне келечиле келдиле. Кьонакьбайла жарыкьдыла. Кьонакьла уа бир кесек сагъышлыракьдыла. Сёзюне неден башлайыкь дегенча, арсардыла, бири бири-

не къаш тюпден къарашадыла. Сёзсюз оноулашыу бо-
шалгъанлай, иш эбине кирише тебрейди. Бек алгъа хар
заманда айтылычу сёзле айтыладыла. Ызы бла уа ишни
бек магъаналы кезпую башланады.

Асыл жашды. Жылы жетсе да субайы-чырайы бла
да биреуден кем туююлдю. Тюзюн айтханда уа ариуду,
дерге окъуна боллукъду. Уллу окъуу-билими, алай бол-
гъанлыкъгъа, не кече, не кюн демей, башын китапладан
айырмай окъугъанлай турады.

— Бу бирсилеча, тютюн, аракъы дегенден артал да
хапары жокъду. Аны къатында тютюн ичген болса, жётел
окъуна этип башлаучуду,— деди келечи къауумдан би-
реу.

— Ичкини уа аузуна да алмайды,— деп къошду баш-
хасы.

— Тойда-оюнда болсун, бирсиле ол къурурукъ шай-
тан-суудан ичип тургъанда, аны аллында зем-зем суудан
башхасын кёрмезсе. Ма, аллай алапат затды.

— Сабырлыгъы уа сабырлыгъы! Бирси жашланы ич-
инде туююшген-урушхан деп да аз тубемейди. Бу уа, бир
огъурлу жан, ёмюрде бир адамгъа хыны сёз айтып окъу-
на алыкъын киши эштмегенди.

— Шёндюгю жашланы кёбюсюча, бу къызлагъа ла-
къырда этиу, кече къарангысында юйлерине ашырыу де-
генча аллай шарайыбы да жокъду.

— Кеси уа аллай акъыллы, аллай тизгинли, аллай
аяулу адамды, бир капегин бошуна къоратмаз.

Къонакъбайла кеслерин бир кесек сансызыракъ этип
кёргюзте кюрешселе да, келечилени айтханларына уа ул-
лу эс буруп тынгылайдыла. Бирде сабыр ышарадыла,
бирде ахтынадыла, кеслеринден а сёз къошмайдыла.

Келечиле уа бардырадыла:

— Битеу беш да тау элде табылмаз мунуча намысны,
сыйны да билген жаш. Халкъ жыйылгъан жерде уа ау-
зундан сёз чыгъып эштмезсе.

Къонакъбайла сейир этедиле, бири бирине къарашадыла. Жукъ а айтмайдыла.

Айтыллыкъ сёзле да тауусулуп, аш юйде тургъан уллу къошунну айраны да бошалыргъа къонакъла жол кёллю болдула. Ала да арбаздан чыгъар-чыкъмаз, юйде кенгешиуню экинчи бёлюю башланады.

— Я-мени жаратхан аллах, жашагъан ёмюрюмде кеп келечини кёргенме, быллай жапшакълагъа уа кёз ачмагъанма,— деди кичи келин.

— Сен аны жапшакълыгъын кёй да, ишни болушун сюзейик. Бу санга кёрюннгенича аллай оюнчакъ зат туююдю,— деди кызыны анасыны тамата эгечи.— Ол келечини борчуду. Алай муну айтханына кёре сагъыш этсенг, жаш, эштада, бизге тийишли киеулюк этерикге ушамайды.

— Ийпан, манга да алай кёрюнеди,— деди кызыны анасыны анасы. «Башын китапладан айырмайды».— Ол не тюрлю ишди. Да сора ол китап окъуп гурса, маллагъа аш салгъан, отун жаргъан, юйде онду этген деп да болады да. Айтдырмай кёймай эсегиз а жаш келиннге... э-э. аллай эрден келин бек терк эригип къалтыргъа да болур.

— Тейри, ол тютюн ичмейди, тап, ичкенлени къатында жётел окъуна этип башлайды, дегенлерин да жаратмай турама, — деди кызыны атасыны эгечи.

— Мен да аны айтыргъа деп тураем, — деди бирси элден келген ахлуларындан бири. — Ол тютюнден, аракъыдан къачханы, аллахха сёзюм ауур бармасын, тюз боюнлу туююдю. Аурууу иш болур, харип, ансы ол деген неди. Тойда, къууанчда да ичмей а. Не эсе да алайчыгъы мени сагъышландырып турады.

— Тюппе-тюз айтаса, анам ёлмесин, — деди кызыны анасыны эгечинден туугъан,— алай андан да аманы уа. ол ёмюрде киши бла сёз болмагъанды дегенлерин жаратмай турама. Энди жетген жаш аны басынчакъларгъа

умут этгенге жууап кыйтаралмаса, ол эрлик-кишилик да хазна эталсын.

— Тюппе-тюз айтаса, — деп кышду кичи келип. — Сора кыызгъанчлыгъын да жаратмайма. Сени жауунгу киеую да кыызгъанч болсун. Ол «бир капегин бошуна кьоратмагъан» адам кыйынларын да уллу бет жарыкылы этмез. Аллах сакъласы аллай кнеуден.

Ол ингирде жашны бла кызыны юйюнде уллу кенгеш кече ортасына дери барды. Алай «суймеклик» деген сёз а бир да сагъынылмады.

... Эки суйген а бири-бири кьолларындан тутуп, сабыр атлай, жылы кюннге, тегерекде ариу чакъгъан гюллеге, жашил битген терекледе булбулну жырлаууна кьууана барадыла. Кюн а суукъду, гюлле да алыкъын чакъмагъандыла, булбул жыры да эштилмейди. Кышны суукъ жели да, кьолну-бетни кьууура, шуулдайды.

Алай суйгенлеге кыш—ол неди? Суймеклик жылытхан жүреклеге жылыны не заманы да хычыуун, жай кёгюча кёрюнеди. Терекде булбул жырламагъанлыкъгъа, суйгенинги ауазы санга булбул жырындан эсе татлы эштиледи. Аны себепли, кимге—кыш, кимге—жаз.

ГЕРПЕГЕЖЧИ КЪОНАКЪ

Кюнле кысхара, кечеле уа узун бола, кызыу кюнледе жыгъыбызны хычыуун сылап озуучу тёбени да бетибизни чимдий башлагъанда, кыйыры-чеги болмагъан кём-кёк кёгюбюз да кьоргъашин бет ала тебрегенде, сыртла, тюзле уа Зауурбекни кьарт хоразыны къанатына ушай башлагъанда, кюз арты жетгени хар кимге да белгили болду. Алай табигъатны былай тюрлениуюн эслеген жалан да бир адам барды. Ол да бизни жапгы танышыбыз Зауурбекди. Ма ол шёндю мангылайын терен сагъыш бийлеп, алапат герек бахчасында сабыр ат-

лай айланады. Берекетли терекле уа, кеслерине хурмет этгенденми болур, огъесе кёгетлери басып битгенденми— таматагъа баш ура пийлипдиле. Зауурбек а сагъышлыды.

Башха адам андан болса, къууанган этер эди. Терек бахчачыгъа, не десенг да, ахшы тирликден уллу къууанч къайда. Алай бизни Зауурбек а къууанмайды. Эки жыйырмадан аслам терек—чапрагъындан, кёгетн—кёп, аны тегерегине басынып, бизге не оноу этериксе деп сакълайдыла. Зауурбек а сагъышлыды.

Сагъыш этмей да не этгин. Бу къадар ырысхыны жаратхан, аны зыраф этмей хайырланган ол, эшта, алай тынч иш болмаз. Алма, кертме, эрик. Быладан сора жукъ ашамай окъуна турсанг да, бир талай жылгъа тауусалмай турлукъса. Хоншулагъамы юлешгин? Айхай, алада да иш бу формадады. Кеслерини кёгетлерин да къайры этерге билмей турадыла. Заготовка этиучюле келгинчи сакъласанг а чирип да бошарла.

Быллай сагъышла Зауурбекни башын къайната тургъан кезиуде, сол хоншусу Аскерни ауазы эштилди.

— Ингир ахшы болсун, Зауурбек!

— Ой ахшылыкъ кёр. сау бол, жууукълаш, Аскер! — деди Зауурбек.

— Нек мудахса, тамата? Бахчагъа къурт ишми киргенди?

— Угъай, къурту-къумурсхасы да жокъду. Терекчикле сау-саламатдыла. Алай, кесим бир кесек оздургъанма ансы. Бу хайырсыз бахча билмей тургъанлай, дуняны кёгетге алдырып къойгъанды да, не этерге билмей турама. Бу къадар ырысхыны чиритип къояргъа уа кёзюм къыймайды, оллахий.

— М-д-а,— деди Аскер,— тейри, керти да иш хоча туююдю. Алай бу къадар кёгетни сатып башласанг, иги ахча тюшерге боллукъду. Къалай къарайса сен ансы?

— Сен айтханда да барды. Алай, мен граждан уруш-

ну ветераны, акъ башым бла сатыу-алыу ишлени бардырып башласам, тап болурму... Эллиле айып этмезлеми?

— Тохта, бир кесекден онг хоншунг Хажомар эфенди шашка ойнаргъа келликди да анга бир сорайкыкъ.

Хажомар, тири къартчыкъ, хар нени юсюнден да терк оком эте билнучюдю, бютюн да ырысхыны хайырланууда уа уллу сынауу барды. Эртте заманлада ол эфенди болуп тургъанды, шендю уа эл тюкенни бла поштну къалаууруду. Эфендиллик ишинден къалгъан къылыкъчыкъларын ол толусунлай тас этип къоймагъанды, алай болса да кесин бюгюнню кюннге келишдирирге кюрешген адамды. «Коммунизмге жол» газетни бла «Крокодил» деген журналны да бир номерин оздурмай окъуй туруучуду.

Да ма, айгъханыбызча, Аскер бла Зауурбек сатрашларын тизип башлагъанлай, гулоу тыякъчыгына да тыяна, алайгъа Хажомар жаллады.

— Ос-салам алейкум, аллахны ахшы къуллары-- деди къалауур эфенди, теке сакъалчыгын сылай.

— Алейкум оссалам!— ден Зауурбек, Аскер да жерлеринден турушдула.

— Олтур, акъсакъл, былайчыкыгъа, хорлагъан бла ойнарса.

Сатрашчыла да ойнай, кюн да дуншур артына бугъуп, узакъ таула да шакты бет алгъанлай, халкъла аралы жашауну юсюнден башланган ушакъ тирликни, бахчаланы юсюнден кепгешге ётдю.

Зауурбек биягъы къайгысын сагъынды, сора къарт Хажомаргъа соруулу къарамын бурду. — Ма алайды, акъсакъл, ишле. Тейри, не этерге да билмейме.

— Аллах санга ариу кёз бла къарагъанына, сен къууаныргъа керексе, -- деди Хажомар хар сёзюн базманнга салгъанча, айырып айта.

— Да алай а болгъу эди...— деди масхарачы Зауурбек, — алай, ол манга ариу кёз бла къараган, бу

къадар ырысхыны къалай бла хайырланьргъа боллугъун да айтса, бек ыразы этерик эди.

— Тобагъа къайт, тобагъа къайт, мажюсю, сен не затла жаншай тураса, — деди тамата, айтылгъанны адам эштмеге эди дегенча, жеринден туруп, гуппур болуп, тегерегине къарай.

— Охо-охо, айтдым-къайтдым, — деди Зауурбек ышара. — Ачыуумдан айта турама, келюнге тиймесин, тамата.

— Олтур-олтур, акъсакъал, — дей Аскер Хажомарны къолундан тыягъын алып, тегерек агъач шинтикчикге олтуртду. Сора Зауурбекге бурулуп айтды:

— Тамата айтханда да барды. Быллай иште чамдан хайыр азды. Бу къадар ырысхы жоюлуп къалмазча уа бир мадар этерге керекди. Сагъыш этейик. — Устаз къашларын туюп, терен магъаналы къарамын узакъ таула таба бурду. Ол керти да былай бир бек магъаналы затны айтырдан алгъа этнучюдю. Зауурбек бла Хажомар а, аны сагъышын бөлмей, тынгылап сакълайдыла.

— Тынгыла, Зауурбек айтханыма, — деди Аскер сабыр ауаз бла, хар сёзюн бөлүп-бөлүп чыгъара. — Не хау, не угъай демей тынгыла.

— Охо, айт, айт муну, амалсыз этип турма да. Эки къулакъ бизде да барды.

— Ма, — деди Аскер, — бу стаканчикъ бла сен ичген зат чагъырды. Кесигиз билгенликден, осал чагъыр да туююлдо. Алаймыды?

— Алайды.

— Алай эсе, сен къол кыйышынг бла, мангылай теринг бла ёсдюрген кегетле кесинге, бирсилеге да зауукълукъ беририң сюе эсенг, битеу кегетни чагъыргъа айландырыргъа керексе. Чагъырни игиси неден этилгенин а, мен айтмай да, билесиз.

— Эшта, эшта, таланган! — деди Зауурбек.

— Чагъырма дейсе! — деди Хажомар, къол аязын

кзулагына элте. — Сен акылынгданмы шашханса, огъесе ойнагъанмы этесе?

— Угъай,— деди Аскер ауазын тюрлендирмей.— Чагъыр, ахшы, тынгылы этилген чагъыр адамны чархына-санына къозу эт шорпадан кем жарамайды. Къанынга себеп болады, бетинге нюр береди.

Биягъы Хажомар, беги не эсе да бир затдан жийир-геннигенча жыйырыла, жеринден туруп, тыягъына узалды. Аскер а, сёлешгенин бёлмей, аны схарла къапталыны жеңгинден тартып биягъы шинтикчикге олтуртду.

— Мен, ол элни телиси ичиучю харам чагъырны айт-майма, кзудрет жаратхан кёгетледен этилгенин айтама. Сен, Зауурбек, ыразы эсенг, тийишли китапла да габай-ыкъ, башха керекле да излербиз. Сора ма былай, сал-къында олтуруп, ох деп, халал чагъырчыкъдан да уртлай, турурбуз. Келген къонакъла да хар бири санга алгъыш эте турсала, аны не хатасы барды.

— Тынгылама-гынгылама, сен, бу мажюсюню хапар-ларына,— деди Хажомар жилимсырагъан ауаз бла, — гюняхды. Аны ичген бир гюнях, этин бирсилеге ичир-ген -- тогъуз гюняхды! Буслиман адам чагъыр этин ким эштгенди, аны юсюнден аллахуталаны сыйлы китабы къуран не айтханын билемсениз?

— Къуран-муран де да тур, -- деп эрикледди аны Аскер. -- Сени сыйлы энциклопедиянг, акъсакълал, энди эски болгъанды. Аны редактору — файхампар татлы чагъырны кюсемегенликге, энди битеу дуния да ол этгенин этип турургъамы керекди.

— Тоба-тоба, тобагъа къайт, нйманы, дини болмагъан мажюсю, сен не затла жаншай тураса. Сен а неге тишлеринги ача тураса? — деди Хажомар Зауурбекге бурулуп. — Айт мынга бир зат, ол эштип кзойгъунчу, — дей тамата арыкъ бармакъчыгъын кечегн кёкге бурду.

Тейри, — деди Зауурбек, сагъышлы ауаз бла,

Аскер айтханда да барды. Быллай татлы чагъырчыкъ. эшта да, ол алай осал зат болмаз. Аны неси гюняхды. Сора, мен ангылагъандан, чагъырны да жаныуарныча халалы-харамы да бола болур. Сора халал чагъыр этейик.

Хажомар ол сёзлени эштгенлей, ог чакъдыргъан къарамын Зауурбекден алмай бир кесек турду да, гулоу тыгъын сермеп, ашыгъышлы атлай, юйюне кетди.

Ол кече Аскер бла Зауурбек, сабыр ушакъларын танг атаргъа кёп къалмай бошاپ, юйлерине алай кетдиле.

Ол кюнден башлап Зауурбек жангы ишни къолгъа алды. Иш а керти да эрикдирмез иш эди. Бютюн да Зауурбекча къолу ёмюрде да тынчлыкъны сынамагъан адамгъа уа, ол жангы иш керти да зауукълу жубанч эди.

Кёпмю, азмы озду, ол Хажомарны чамландыргъан ингирден бери. Алай, биринчи къар жууукъ тёшлени, дуппурланы да тынгылы жапхан кюлени биринде, Зауурбекни эшигин онг хоншусу ачды. Аны да къолу бла угъай, ол эски бола билмеген гулоу тыгъы бла.

Къызгъылдым тюрсюнлю шешаланы кёргенде, Хажомар айтханланы жазсакъ хапаргъа дагъыда бир гёрт-беш чапракъ къошулур эди. Алай, ол айтханны ахыры былай бошала эди.

— Ой Зауурбек, Зауурбек. Сени тюз жолунгдан къаражин шашдыргъанды. Намаз этмей, ораза тутмай жашагъанлыкъгъа, сен, не десек да, буслиман эдинг. Алай бу иш а...— Хажомар жийиргеннген къарамын ол тап тизилген шешала таба бурду. — Бу ишни аллах санга кечмез, — деп къыза башлады Хажомар,— ол хар нени да кёреди, хар нени да биледи.

— Муну татыуундамы?— деди Зауурбек.

— Хар нени да.

— Да сора, ол да оноу этген ишлеринден солугъан кезнулеринде тарта туруучуду. Алай эсе уа, мен анга табынмай аны болушлукъчусуна табыныргъа нек керекме?

Хажомар асыры чамлангандап жукъ айталмай къалды. Зауурбек а шешаладап бирине узалды.

— Даулаша тургъандан эсе бир-эки уртлап кёрсе эдинг. Ол Мухамматны энциклопедиясында айтылгъан чагъырдап эсе уа, кёп да иги болургъа керекди.

Хажомарны кюннге кюйген арыкъ бети агъара башлады, тюп эрни къалтырады. Ол Зауурбекге алайсыз да гитче кёзчюклерин къысаракъ къарап, тыягъын бир къолундан бирси къолуна алып, уллу атлай, ашыгъышлы чыгъын кетди. Эшикни окъуна этмеди.

Ол кюнню ингир аласында Зауурбекни арбазына, тегерегине къарай, шош атлай, ол танымагъан бир алаша бойлу кыничик кирди. Аны моргъулдум бегини эрттеден жюлюпмеген жыякъларында ызлыкълары, чакътырылмагъан къонакъ кёпню кёрген адам болгъанын айта эдиле. Аны кёзлери къайдан эсе да теренден къарай эдиле. Юс юнде тозурагъан пиджакчыгъы уа песи кийимине алай уллу эс бурмагъанын кёргюзте эди. Арыкъ болса да уллу бурнуну къыйыры уа эслерча кегерип эди.

Къонакъ, сабыр саламлашып, Зауурбекни юйюне, берн эрттеден келиучю хоншусуча кирди да стол артында орналды.

— Сизде жангы чагъыр барды деп эштгенме. Алаймыды?— деди ол.

— Алайды, ким эсе да тюппе-юз айтханды. Бусагъат... — Зауурбек стаканны къонагъыны аллына салып, шешаны буштугъун чартлатды.— Бир кёрчююз татыуун. Мен кесим хазна ангыламайма.

— Мен а ангылайма, — деди къонакъ стаканны аудургъандан сора. Алай бирси къолу олсагъат дагъыда шешагъа узалды. Бу жол, ол ууакъ-ууакъ уртлай ичеди. Ол кезинде аны кёзчюклери жарты жабылыпдыла. Арыкъ бойнундагъы тукъуру уа ёрге бла энишгы жортады. Къонакъ стаканны столгъа салып, тилин «чок» этдирди.

къарамын ёрге бурду, андан Зауурбекге ётдюрдю. Къонакбай а аны хар къымылдагъашындан, къарамындан да кёзюн алмай, солумай сакълап къарайды.

Сора къонак дагъыда, жукъ айтмай, жангы шешагъа узалды. Энтта да бир стаканны онглады да «Да-а-а...» дегенни айтды.

Аны ол «Да-асыны» магъанасы не болур эди? Зауурбек да «Да-а»—деди. Аны къалай ангыларгъа боллукъду? «Да-а, зыраф къыйын кёре эдим». Не да «Да-а, чагъыр десенг, быллай болургъа керекди».

Зауурбек чакъырылмагъан къонакдан, аны терен сагъышлы бетинден, ёрге бла эшге кезиу-кезиу жортхан жютю тукъурундан кёзюн алмай турады, сакълайды.

Алай, къонак ашыкъмайды. Ол дагъыда бир стаканны... сора, къол аязын мангылайына салып, кёзлерин къысыды.

Зауурбек солуун тыйып сакълайды. «Бусагъат айтады. Халына кёре бу уа ангылайды, теърн. Уста болур. Чагъырны татыуун ангылап, анга тийишли багъа бичген, ол алай тынч иш болмаз. Аны мангылай ызлыкълары айта турадыла. Оюмлу башны мангылайы, айхай да, ызлыкълы болады. Бусагъат айтырыкъды. Быллай билгичге тюбегеним нечик иги болду. Чагъырыбызгъа мунуча тюз багъа бичерик къайда. Аскер да ангылай болур. Алай бу уа. Бу жангылырыкъ туююлдю. Быллайла жангылмаучудула. Специалист туююлмюдю? Чагъыр заводлада да быллайла ишлей болурла. Бусагъат айтырыкъды...»

Алай, къонак кишичикни хурулдагъаны бек алгъа къайдан эсе да узакъдан эштилгенча тыншыкъ, сора бекден-бек кюч ала, ахырында уа къая оюлгъанча гюрюлдей башлады.

— Шуёхум! Эй, шуёхум!— дей, Зауурбек къолун «специалистни» имбашына салды.

Къонак, башын акъырын кётюрюп, артал да жукъ

айталмагъан къарамын Зауурбекге бурду. Сора, жукъ айтмай, эшик таба атлай гебреди.

— Қъалайды чагъыр!— деп сорду Зауурбек, къонакъны ызындап жёбелей.

— Жарарыкъды.— деди ол, сора босагъада да абынып, келген жолу бла аууша-аууша кетди. Зауурбек а аны ызындап башын булгъай къалды.

Чакъырылмай келген «специалист» Хажомарны Герпегежден келген кичи къарындашы болгъанын, ол къайдаг биллик эди.

СЮИСЕНГ СЮИМЕСЕНГ ДА...

Ол огъурсуз сорууну манга биринчи болуп ким айтханын, ол къачан айтылгъанын мен шёндю эсиме тюшюралмайма. Андап бери иги кесек заман озгъанды. Ол кюнден бери уа ол соруу манга бек аздан къалгъанда, минг кере айтылгъан болур. Алай, аны ким айтханыны, къачан айтылгъаныны шёндю не магъанасы барды.

Мен жыйырмадан иги да атлагъан жылланы биринде, тенглерими бирини тоюндамы болур эди, огъесе юй жумуш бла базаргъа-тюкеннге баргъандамы эди, ахлуладан, тенгледен эсе да бири, сёз арада манга: «Эшта, шуёхум, къатып алып заман а санга да болгъанды» — дегенни айтды. — Ол биринчи айтылгъанына мен уллу эс бургъан болмаз эдим, болса да, башда айтханымча, ол огъурсуз соруу, мени ызымдан тюшюп, солутмай башлады.

Дагъыда бир кесекден а битеу ахлуларым-жууукъларым, тенглерим-танышларым барысы да бир тилли болгъанча, тюбешгенде, письмода, телефон бла сёлешгенде болсун, хапарны аллында, ортасында, ахырында болсун, ол сорууну кёпден кёп айта башладыла. «Алан, не умут этесе эиди сен, къачан мажараса бир зат?» Не да

«Оллахий, шуёхум, энди заман эди бир зат кьураргъа, кьалайды оюмунг?» «Жаш, бизни тоюнга кьачан жьйса?» Башхача айтханда, ол соруу не кёп тюрлю формада айтылса да магъанасы уа бирди—«кьачан кьатын ала-са?».

Битеу мени таныгъанла мени кьолайым ючюн алай кьайгьыргъанлары манга, айхай да, хычыуун тие эди. Бир бирде былай сагъыш этсем, мени ючюн былай кьайгьыра эселе, керти да манга ахшылыкъны сюйгенле нечик кёпдюле. Алай, тюзюн айтсам, башхача айтханла да тубей эдиле.

Бир жол, элге барып, ана кьарындашларыбызны бирине кьонакь болдум. Келинибиз, адетдеча, хычын-мычын дегенлей мажарды, айран келтирди. Жашаудан-турмушдан хапар сорду.

— Тейри, жашчыкь, кёп сакълатдынг бизни. Бир алах, кёкден тюшген мёлекни сакълай болурса ансы, жер башында кьыз табылмайды деп кишини да ийнандыралыкь туююлсе, жангыз кьарындашым ёлмесин.

— Да энди, мёлек излепенибиз да жокьду, алай, кьалай эсе да... — дей, мен хапарны башха ызгъа бурур муратда, амал излей тебретим.

— Кьой-кьой, ол алай бош жаншай турады,—деди ана кьарындашыбыз. — Ашыкьма, шуёхум, алыкьын, кишиге да тынгылама. Ай, бу чибжише жангылгъан кюнумде шёндюгю акьылым болгъу эди. Башынга—эркин, тырман—жокь, кьыйматсыз соруула—жокь. Кьайры сюйсем — барама, кьачан сюйсем — келеме. Ай башыма ат ургъан, — деп ана кьарындаш, ол «ат ургъан» башы кьайгьылы болгъады.

— Кетчи-кет, киши, сен не хылы-мылыла айта тураса, огъесе кёлюнг бламы айтаса?

— Бек кёлюм бла айтама, оллахий. Кьарачы ол суратлагъа, шуёхум, — деди ана кьарындаш, кьабыргъагъа тагъылып тургъан суратланы кёрюзте. — Кьатынсыз

заманымда мен, ма быллай жаш эдим да энди неге жеткенме. Эслеймисе? Къара чачым, кѣресе, акъ болгъанды. Жангылгъан эдим, билген аллахды.

— Да Хожа айтханлай, жаш заманында да алай ала-мат гюйюл эдинг,— деди келин,— жангылгъан бар эсе, кесим эдим ансы.

Бир кесекдеп, эр бла къатын, мени да унутуп, озгъан жылларын эскере, «къырккъышыугъа» кире башладыла «Мен, насыбы тутмагъан, ненча жаш тилей эди мени, чырайлары, актыллары, къолайлары да болгъан ненча жигит уланни кѣзю къарай эди манга». Аны айтхан келин эди. «Тейри бизни ызысыздан да кѣп къаракъаш ахтыныучу эди. Алай не медет» аны айтхан ана къарындашыбызды. Бир талай жылны ичине къайгъыны, къууанчы да эки тенг юлюш этип жашагъанла бир бирде, алай айта да туруучу болурла. Алай, иш анда туююлдо. Ала бюгюн туююшюрле, тамбла жарашырла. Ол башда айтылгъан соруу а этегиме, мырхык илиннгенлей, илиниди.

Бир жол, орам бла бара эл таныгъан ташатдыр, аны бла бирге уа шайтан суудан жутмай бир кюнюн оздурмаучу Домалай тюбеди.

Саламы-бичени да айтылып бошалгъандан сора, ол ауур къолун имбашыма салды.

— Къарындашчыгъым, бек кѣлюме тийип тураса, — деди ол, аракъы жылыуун юсюме урдура. — Бир той къурап бизни нек жыймайса? Манга да бир стакан юлюш чыгъар эди.

Мен Домалайны ангылайма. Тойда ичилген аракъы эшта, татлыракъ болур.

Экинчи кюн анабызны эгечинден туугъан Бислимаатхатюбедим.

— Алан, жашы, сыйгъа келлик лак туфлилени сакълай, жаланаякълай къалдым. Къачаннга дерн сакълатырыкъса. Хоншубуз, тѣртюнчю къатынын къоя айланган Биймырза уа сѣзню башхача башлайды:

— Ма сен да айланаса кишиме деп. Эй, сен билмейсе юйюрлю болуп жашагъанны зауукълугъун. Былай ишингден келип, олтуруп газетни ача башлагъанынглай, татлы ийисли хычинле аллынга тютюн эте жетселе, андан уллу зауукълукъ къайда! Ашыкъ, шуѳхум, ашыкъ, артта кеч болур!

Мен сагъыш этеме. Керти да, аллынга татлы ийиси бурнунга ура, тютюн эте келген хычин дегенинг ол керти да зауукълукъду. Жау бла. Къаймакъ бла да игиди. Угъай жау бла тапды. Ол да бармакъларынг бла саркъа.

Эх, не болса болсун! Тамбладан башлап...

Нухха тюбедим. Окъууну бирге бошагъанбыз.

— Салам алейкум, Багъырбаш улу!— деп ол арыкъ къолун манга узатды. — Эй, жашагъа эдинг сен! Ёмюрде да къарт боллукъ туюлсе. Ма, жашаудан татыу алгъан сене. Къайры суйсенг бараса, къачан суйсенг келесе.

— Сен а къалайса? Эрттеден кӅрюнмейсе, таланган.

— Къой, къой, къой, — сурама. Кюндюз, кесинг билгенликден, ише. Андан къайтхаплай а тюкенинге баргъан да сен, юй тюбюн жуугъан да сен, ууакъланы сабини саддан келтирген да — сен. ШӅндюгю тиширыулары билмеймисе.

— М-да-а, — деп сагъыш этдим. Кертисин айтсам, тюкенинге айланууну мен да бек жаратмаучума, шуѳхуму гуппур этген да, ол юй тюбюн жуууп айланганы болур. Сабийле уа сабийле! Хоншуларымы сабийлерини жиягъанын эштгенлей окъуна, санларым тюшюп, кесими да олтуруп, жияп башларыгъым келиучюдю.

— Къой-къой, сен а къайнайса, башынга эркинсе, — деди шуѳхум, мени бла саламлаша. — Барайым ансы. андан бери къайда айланаса деп этими ашар.

Мен, юйюр жюгю тюгендирген шуѳхуму ызындан къарай, мудах болдум.

Юйге келгенимде, энди келип тургъан ана къарындашыбызгъа тюбедим. Аны айтырыгъын а билеме.

— Кет-кет-кет, саламлашхан да этмейме сени бла,— деди ол, юсюне учуп келген дидинден кьорууланганча, кьолларын булгъай. — Оллахий да, билляхий дейме, башымы эшикге кьаратмазча этгенсе. Нени сакълайса? Огъесе, алыкъын жашмамы деп тураса. Мен, ахшы жаш. сенича заманымда...— Кюлкюлю жууугъум не айтыргъын билеме: «Энди менме деген жаш бла бир кызыны атасы эдим» — дедим мен.

-- Вот-вот, точно! Сен а?— Ата кьарындаш, бир затдан жийиргенгенча тюп эрши чюйюрдю.

— Тюппе-тюздю, Биаслан, айтханынг, келчи бирер рюмка уртайлыкъ да...

— Сен бош тишлеринги ачма, мен кълюм бла айтама. Алай эте кетерсе да, сакъалымы да жюлюп, ариу кийинип, акъ чачымы да кьарагъа боятып, келинчикни кесиме алгъан сылтау бла келтирип, юйюнгде той этип кетерме да, турусса алай.

Биасланны кыза баргъанын эслеп, ол кезиуге дери тынгылап тургъан келинбиз сёзге кьошулду:

— Къой-къой, жашчыкъ. аны айтханына тынгылама. Къатын табылгъанлай, ырысхы-насып табылгъа эди. Не ашыгъыр кереклиси барды. Юсюнг сыйдам, кьарнынг токъ. Ёлгенлени жаны ючюн, сенден болсам...

Бир кесекден Биаслан бла келинбиз, мени да унутуп, къатын алыу бла алмауну юсюнден даулашларын от чакъдыра башладыла.

Туруп, кийинип, Алим шуёхума кетдим. Юйюне киргенимде, ол ууакъ сабийлери бла ойнай тура эди. Саламлашдыкъ, олтурдукъ. Биз халкъла аралы жашауну, литератураны юсюнден ушагъыбызны бошаргъа сабийледен бири, келип, тобугъума олтурду.

— Алан, бу сабийле санга бир тап жарашадыла. Сен да бир зат кьурасанг а. Асыры эртте кьармашдынг деп киши айып этерик туюлду.

— Ол а алайды... бийче уа кьайда кьалды, — деп ушакъны башха жанына бурургъа деп умут этдим.

— Охо-охо, келир ол да. Да ма айтханым, былай адетдеча, сен да бир эки жилтинкёзге кьарасанг, эрик-генинги кетере турур эдиле. Бу арт кезиуде сеничала нек эсе да кёпден кёп бола барадыла. Алай жарамайды Адам келир заманны юсюнден да кьайгъы этерге керекди. Сёз ючюн, сен, бирси-бири кьатын алмай кьалсагъыз, сабийле жаймасагъыз, жер башыны халкы аздан аз бола барлыгъын ангылаймыса?

— Тейри, ол зат башыма бир да келмеген эди.

— Жалан да кеси ючюн жашагъан айыпды. Ёлмезлик киши жокъ. Ызыбыз кьурлай кьалса уа, ахырында жер башында адам болмай кьалыргъа боллукъду. Сёз ючюн, Марсда жашагъанла бизге кьонакъгъа келип, алларына чыгъаргъа адам табылмай кьалса, ол нечик айыплы иш боллукъду. Ангылаймыса?

— Ангылайма, алай Марсдан бизге адам келлик тьююлдю, анда жашау жокъду.

— Аны сёз ючюн айтхаплыгъымды. Цефеядан, Антаресден, кьайдан да болсун, келген киши бизни тапмай кьойса...

Ол кече кёрген туюшом: Жер башында деменгили сахарла, уллу кенг жолла, кючлю электростанцияла, тюкенле. Алай, ол сахарлада адамла кёрюнмейдиле, орамла, жолла бла машинала озмайдыла, электростанцияланы чархлары да бурулмайдыла. Бирси дуниядан келген узун мюйюзлю адамчыкъла да, сейир тамашагъа кьалып, бизни сахарларыбызгъа кьарай айланадыла. Ол кезиуде мени бир ачы таууш уятды. Ол тереземи ууатып столгъа тюшген топ эди. Сагъат тогъузгъа ишлей башлагъанды. Балконнга чыгып кьарадым. Футбол оюнну асыры эрттеден башлагъан сабийле, терек тюбюнде жокку болуп тура эдиле. Тоиларын юслерине атдым. Арбаз биягъы кьууанчлы кычырыуладан толду. Орамда

уа узунбел автобуса, легковойла ёрге бла энше шууул-
дап озадыла. Сабийле школгъа ашыгъадыла, бир къарт
киши газет окъуй турады, жан къатынчыкъ а, гитче са-
бийчигини къолундан тутуп, сабий садха барады.

Мен да къол-бет жуууп, кийинип, кенг орамыбызгъа
чыгъама. Тенглериме, танышларыма, жууукъларыма-
ахлуларыма тюбесем, аланы къатын алыуну юсюнден со-
рууларына жууабым хазырды.

— Алейкум салам! Хатабыз жокъду, къартла да сау
саламатдыла, къатын да алмагъанма, алыргъа уа керек-
ди, кесигиз къалайсыз? Бу кюн а нечик аламатды, кюз
арты болгъанлыкъгъа нечик жылыды. Нальчикде хар за-
манда да кюз арты былай жылы болуучуду. Енге уа жа-
шауда-турмушда не жангылыкъ?

ТЮППЕ-ТЮЗ ЖАШАУДАЧА

Уллу дунияны башында насыплы адамла кѣпдюле.
Бек насыплыла уа андан азыракъдыла. Ол азыракъ къау-
умгъа энди Хажимуса да къошулгъанды.

Ол бир талай ай мындан алда эки отоулу жарагъан
фатар алгъанды. Алай, Хажимуса кесин насыплыгъа къу-
ру аны ючюн санамайды. Шѣндю жангы, къолайлы фа-
гарлагъа кѣчгенле алай аз туюкдюле. Иш хоншуладады.
Ахшысы тюшсе — насыбынг, аманы тюшсе — кыйы-
нынг. «Аман хоншунг бла иги фатардан эсе, иги хоншу
бла орталыкъ фатар игиди» деучюдю тамата кеси да.

Хажимусагъа уа ахшыдан да ахшы хоншула тюшдю-
ле. Ала да кимле десенг — артистле. Аны тенги къарт
партизан да алгъанды жангы фатар. Алай, аны хоншула-
ры — бири министр, бирси — сабий доктор. Аны да жокъ-
ду хатасы. Алай, Хажимуса уа анга сукъланмай эди.
Министрни кечеси-кюню да иште. Сабий доктор бла уа

сабий аурууладан сора нени юсюнден ушакъ этериксе. Артистле уа... Таматаны хоншулары экиси да, кишиси бла къатыны, театрда къуллукъ этген артистле эдиле.

Былай жарыкъ кёллю, нени юсюнден да ушакъ этерге суйген адамла, огъурлу, намыслы адамла. Хажимуса аланы юйюне чакъыра, ала бла шахмат ойнай, ишлерини юсюнден сора, ол халда жашай эди. Бир бирде башха къонакъла да келиучю эдиле. Артистлени юйлеринден музыка бла бирге бокал тауушла кече ортасына дери эштилиучю эдиле. Алай Хажимуса биле эди: творчествогъа къатышхан адамланы жашаулары да башхача болгъаны сейирмиди. Башхалагъа артистле кеслери да ушамайдыла.

«Къалайды, тамата, къолайынг жангы юйюнде?» — деп соргъаннга Хажимуса бек алгъа хоншуларыны юсюнден айтыучуду. «Тюенене да артист шуёхум бла шахмат ойнадыкъ. Шекспирни, Мольерни юсюнден селешдик. Лопе де Веганы да эскердик. Ол манга-авансценаны, мен да анга мизансценаны юсюнден айтдыкъ. Сейирлик адамладыла, огъурлу адамла».

Бир жол таматабыз тешинип, жукъларгъа тыянганда, артистлени отоундан бир сейирлик затла эштилдиле. Хажимуса биреуню юйюрюнде болгъан ишлеге тынгыларгъа, айхай да, суймей эди. Алай, шёндюгю юйледе къабыргъала алай къалын болмаучуларын ким билмейди.

Да ма, айтханымча, ол жаныцдан эштилген тауушла хурметли таматабызны, суйсе-суймесе да, сагъайтдыла. Эри къатынына айтхан сёзлени Хажимуса ёмюрге адам адамгъа айтып эштмеген эди.

— Мен сени бусагъат буууп къоярыкъма! — деп къычырды эри, сора, шинтик аугъан таууш эштилди.

— Кечгинлик бер, мени суйген эрим, жангылгъанма мен, жангылгъанма! Аллында тобукъланып тилейме. Ёлтюрген окъуна эт, алай кечгинлик бер! — деп тилей эди къатыны.

Эри уа, ол алай айтханда, бир кесек жумушар орнуна, бютюн да кычырды:

— Мен аны, сени да, экигизни да буууп кыоярыкыма! Сора кыадарымы оноун аллах эте туруп!— отоуда дагыда бир шинтик аугъан таууш эштилди.

— Терс болгъанма, тилейме, кеч!

— Тоба-тоба,— деди Хажимуса,— не осал иш болгъанды, не тапсыз иш болгъанды. Керти да буууп кыоймагыа эди, ол кыарыусуз жанчыкыны. Не этсин, ярабий, адам. Биреуню юйюне кирип барып, оноу этерге да айыпды. Алай, бу ишге тэзюп да кыалай кыалгъын.

Ахырында, ол «Бу-уама-а!»— деген жангыдан эштиленде, Хажимуса тэзалмады. Ашыгышлы кийинип, хоншуларына чапды.

Хажимуса юйлерине киргенде, артистни кэзлери ол художник Репинни суратында Иван падчахны кэзлерича жанып эдиле. Кыатыны уа аны аллында тюшюп, тобуклары кыучакылай тура эди.

— Не этесиз, юйюгюз кыурумагъан, не болгъанды, алай этерге жараймыды? Былай олтуруп, сабыр халда селешир орнуна...

Алайына, ол кыатынчыкы да ёрге туруп, артист да ол да аугъан шинтиклени да алып рахат олтуруп кыалдыла.

— Кыалайды, жаратдыгызмы?— деди артист киши, Хажимусаны да олтурургыа чакыра.

— Сиз а керти да ойнагъан эте кёреме. Быллай ишни ким жаратырыкыды. Менме деген киши тиширыугыа кыол кётюрюб а ким кёргенди? Муну эштген не айтыр?

Артисткагыа кюлюкю кыабынды. Ол биягында эрини аллында тобукыланып кечгинлик тилеген кыатынчыкы, энди сабий кыызча кюле эди. Сора ахырында, жылямуктары кыыйпай, ол Хажимусаны кыатына барып, тюз да кёзюне кыарап сорду:

— Биз репетиция эте эдик. Бирси кюн театрда жангы

спектакльни кѣргюзтюрюкбюз. Сен а бизни биринчи критигибизсе. Оюнубузну жаратдынгмы, багъалы хоншубуз?

Хажимуса отоудан, жукъ айтмай, чыкъды. Ол асыры уялгъандан, жерге кирлик болуп, кючден-бутдан эс жыйды. «Ай-ай-ай, нечк айыплы болдум, андан эсе ёлген этге эдим. Артистлени репетицияларын туююш сунуп, нечк бедншлик болдум.

... Кѣп кюпле оздула. Хажимуса да болгъан ишни унута башлады. Артист бла аны артист къатыны да ол затны эртте унутхан эдиле. Бнягъы жарыкъ саламлашадыла, шахмат оюнла, Шекспир бла Мольерни, бир бирде уа Лопе де Веганы юсюнден да ушакъла...

Алай, бир жол... Хажимуса телевизорну да ёчюрюп тынчайыргъа хазырлана тургъанлай, хоншуланы отоуларыдан репетиция башланганы эшитилди. Эшитилди десем да, бек алгъа мяяла сынган, ызы бла уа бир ауур зат. шкаф болур эди, аугъаны эшитилди. Аны ызындан а тиширыу ауаз, сора, дагъыда шинтик сынган таууш.

Хажимуса уа тынгылайды: «Барайымы, бармайымы? Бу кечде биреуню юйюне баргъан айып да боллукъду. Алай репетицияны тауушун эштгенден сора, аны къарап кѣрген иги эди. Не этсин адам. Бизни биринчи критигибиз деп да айтхан эдиле... Алай...

Къалай алай болса да, тамата, кийинип, коридоргъа чыкъды. Ол кезнуге бирси хоншула да тауушланы эштип, артистлени ачылып тургъан эшиклерини къатына жыйдыдыла.

Нек болгъанын ким билсин, алай, бери башха адамланы да келгенин а Хажимуса жаратмады. Репетициягъа къуру кеси къараргъа суюе болур эди. Тамата отоугъа ётюп, аууп тургъан шинтиклени бирин салып, олтурду. Олтурду да менме деген режиссёрча оюнга—репетициягъа къарап башлады. Ол кезнуде эри, къатынны чачын ууучуна жыйып, тарта тура эди. Алайына, къатын таба-

нын артистни къарнына тиреп тюртдю да, шуёхум, тенти рей барып, бирси эшикте тийди.

Хажимуса уа бола тургъан ишлеге битеу эсин бурун къарайды.

Эри аягъы юсюне болургъа къатыны бек алгъа аны бетин марап жастыкъланы, чина къошунну, ызы бла урходукъ орунну жиберди. Башхалары тиймеселе да, ол урходукъ орун а кишини къаш башына келишди.

Хажимусаны артында биреу «Ой-ой-ой», дегенде, ол анга белги этди: репетициягъа чырмау болмагъыз, кёрмеймисиз, спектакльни бек магъаналы жерин ойнай турадыла.

Да урходукъ орун бла узалыргъа уа жараймыды?

— Жашаудача этедиле. Алай эсе уа не бла да узалыргъа эркинсе.

— Да башына кызыдыргъанын кёрмеймисе да, алаи этерге жараймыды?

— Бу искусстводу, ангылаймыса— искусстводу. Быллай иште уа башына уругъа, сыртына кызыдыргъа да болады. Жашауда болгъанга ушатыргъа керекди.

Хоншула сейир, тамаша этедиле. Алай, Хажимуса бла даулашыргъа уа базынмайдыла.

Артистле уа «репетицияларын» хаман бардырадыла. Киши, къаш башы къанай, къатыны да тозурагъан чачын артха атып, жыйылгъанланы эслегенлеринде бир кесек шошуракъ болдула.

«Репетицияны» бошалгъан сунуп, Хажимуса, жеринден туруп, алагъа жанлап, экисини да къолларын кысыды.

— Аперим, аперим! Бу ролюгъузну экигиз да аламан ойнагъансыз. Бир да болмагъанча аламат. Тюппе-тюз жашаудача. Сора, тынч-тынч атлай, кесини фатарына кетди.

ТАНЫШЫУ

Энди айтырыкъ хапарым а, шуёхларым, бир къауум заман мындан алда болгъан ишни юсюнденди. Къошханым, къоратханым да жокъду. Ол угъай эсе, биринчи сёзден ахыр точкасына дери кеппе-керти хапарды. Ол себепден, хапарны артыкъ сёзсюз, болушунлай айтып къояргъа сюеме. Керти да, болгъан затны юсюнден айтханда, не къошар кереклиси барды. Кёп сёз—бош сёз.

Къысхасы бла, бизни айтхылыкъ шахарларыбызгъа къонакъла келдиле. Узакъ къонакъла. Америкалыла бла ингиллизлиле—жаш тёлю делегация.

Шахарыбыз, кесигиз билгенликден, алай уллу шахар туююлдо, гитче шахарчыкъды. Уллуланы къатында. Москва бла Лондонну картада тауукъ кёзю чакълы тогъайчыкъ бла белгилеселе, бизни шахарыбызны жеринде уа бош, кёзге кючден илиннген точкаланы салып къоюучудула. Аны себепли, тыш къыраллы къонакъла да бизге кёп келедиле десек, ётюрюкю болур эдик.

Битеу айтылгъаннга, жырлада, назмулада да айтыла туруучу кавказ къонакъ алыну къошсакъ, бизде болгъан къууанчны, къайгъырыуну да суратлар кереклиси жокъду. Келсинле узакъ англосаксла, келсинле да, къалай жашагъаныбызны, къалай солугъаныбызны кёрсюнле. Ахшы ниетли, ачыкъ жүрекли къонакъгъа бизни эшиклерибиз, жүреклерибиз да ачыкъдыла.

Ингир ала, къонакъла, къонакъбайла да библиотеканы жарыкъ залына жыйылдыла. Эки жанындан да кёп ариу сёз, иги алгъыш айтылады. Америкалыла бла ингиллизлиле къабартыча, малкъарча да айтылгъан назмулагъа, жырлагъа, уллу эс буруп, тынгылайдыла. Артда уа, кеслери да бирге жыйылып, искусство жаны бла болгъан фахмуларын кёргюзтюрге кюрешедиле. Ачыкъ айтсакъ, жырлары, алапат эди дерге къыйынды. Кавказ макъамны жетерге англосакслагъа къайда! Алай биз, ата-баба-

дан келген адетлирибизге кертчи бола, кьонакъланы жанларына тиймез ючюн, кьол аязларыбыз жалгъаууш-лача кьызгъынчыннга дери кьарс урдукъ.

Шуёхлукъ ингирни экинчи бёлюмю фойеде башланды. Сёлешигиз, кьонакъла, соругъуз.

Кьонакъланы кьаууму орусча, кьонакъбайланы кёбю-сю да ингилиз тилде сёлеше тебретиле. Бир кесекден а библиотекабызны эркин фоеси андижан базарны майда-нына ушай башлады. Мен а арлакьда, жангы китапла ти-зилип тургъан тапкаланы кьатында бир ариу кьызны эс-ледим. Бал бегли чачы, кёк тюрсюнлю кёзлери, кьысха-ча айтханда, бу, эшта да, кьонакъланы ичинде бек ариу-лары болур эди. Огъесе, мангамы алай кёрюне болур эди. Кьызны кьатына жанладым.

— Ду ю спик рашн?— дедим, ингилиз тилде битеу сёз байлыгъымы жыйып.

— Хау, алай орусча да ангылайма,— деди жангы та-нышым. Биле эсегиз орусча сёлешейик.

— Билмей а! — дедим мен уллу кьууанын, —орусча билмей а!

Кьызны Пушкинини тилинде алаамат сёлешгенине сей-ир-тамаша этдим. Аны сезип, ол да орус тилге сабийли-гинден окьуна юйренип келгенин билдирди.

Искусство бла литератураны юсюнден ушагъыбызда Чайковский бла Есенинни сюйгеними айтханымда, тапы-шым болмагъанча кьууанды. Драйзерни романлары бла Бернсни назмуларын жарагханымы эштгенде уа ол, тё-залмай, шотландлы поэтни назмуларындап бирни орусча кёлюнден окьуна айтып тебрети.

Ушагъыбыз литературадан кинематографха, андан спортха, ахырында уа космосха кёчдю. Андан да тигеле-дик да, жаш тёлюню халкъла аралы проблемаларыны кьауумун сюздюк.

Дуния дегенинг сейирлик зат туююлмюдю? Экибиз да

бирибиз бирибизден мингле бла километр узакълыкъда жашагъанлыкъгъа, дуняны ангылауубуз не къадар затда келишеди. Жаш тѣлю дегенинг алайды! Мамырлыкъ бла жарашуулукъ болса, шуѣхлукъну жолу нечик кенг болур эди.

Хар нени юсюнден да тынгылы айтылгъандан сора, тыш кыраллы танышым да, мен да фоени уллу терезеси таба атладыкъ. Къыз терезени ачды, жулдузлу кѣкге къарады, андан къарамын жарыкъ проспект бла майданнга, энди чагъа башлагъан каштан тереклеге бурду, сора манга айланып сорду:

— Бу, Нальчик, кертти да, аламат шахар тюйюлмюлю? Бютюн да жаз башы кезиуде?

— Нальчик тауушлукъ шахарды. Жашагъан Ёмюрюмде ненча шахар кѣрген эсем да, мындан бек кѣлюм жаратханнга гюбемегенме. Сора, айтханыма шагъатлыкъгъача, Къайсынны назмусун айта башладым

«Шахарым Нальчик...»

— Кимни шахары дейсе?— деп сорду тыш кыраллычыкъ арсарлы ауаз бла.

— Шахарым... мени шахарым...

Аны эштгенде, танышым терезе аузунда олтуруп тургъан жерииден секирип тюшдю, сора манга тюрслеп къарады.

— Тохта, тохта, сени миллетинг неди? — деп сорду къыз, кѣзлери жылтырай. Аны бети, олсагъат не эсе да бир осал хапарны эштгенча, къайгъылы болду. Мен да, тюзюн айтсам, бир кесекчик абызырадым.

— Ме... мен... мен таулума, малкъарлы... кесим да Нальчикде туугъанма.

Танышымы бети автобусха жалам да бир минутчукъгъа кенигши къалгъан пассажирге, андан да бек а эшикни ингилиз киритин этип, ачхычын а юйде къойгъаннга ушады. Аузу уа кыыырлары жерге айланиган жарты айча болду.

— Мен а къабартылыма...— деди жангы танышым. Кесим да Аргуданда туугъанма,— деди ол жилимсырагъан ауаз бла.

— Не-не-ее-е?

— Къабартылыма.

Аны эштгенимде тиш аурууум башланды. Шуёхлукъ ингир а бошала тура эди.

ШАЙТАН СУУНУ ХАЙЫРЫ

Хапарны башлардан алгъа бизни сыйлы врачларыбыздан, хурметли милиционерлерибизден, бютюн да бек а халал юй бийчелерибизден кечгинлик тилерге тюшеди. Аны да нег дегенде, мында айтыллыкъ къауум зат алапы оюмларына, кёз къарамларына бир кесек чюйре келирге боллукъду. Бары келмесе да, бир кесеги...

Хапар а, шуёхларым, шайтан сууну хайырыны юсюнденди. Ол деген неди? дерикле да болурла. Шайтан суудан хайыр чыгъып а ким кёргенди? — деп ачыуланганла да табылырла.

Къысхача айтханда, ичгини шуёхларындан эсе душманлары иги да кёп болгъаны хар кимге да белгиледи. Аны ким да биледи, алай эсе уа ол затланы артыкъ эскерир кереклиси да жокъду. Шайтан-сууну сёкмеген, муну сыйын къолдан келгени къадар тюшюрмеген, бир бирледе уа мынга къаргъыш окъуна этмеген хазна адам болмаз. Адам улу дегенинги битеую да муну аманлар ючюн, не жаны бла да аяш къоймагъанды, бюгюнлюкде да аямайды.

Мен а шайтан сууну бир хайырлы ишини юсюнден айтыргъа сюеме. Керти да дуния мынга былай налат берирча, мынга къажар, былай къазауат этерча, муну ачыкъ алып къарагъанда, аллай уллу не хатасы барды? Эшта, биз ангылагъандан, жамауат шайтан-сууну асыры марда-

сыз терслей болурму? Муну аманлауда биз асыры оздура болурбузму? Къалай алай болса да аны, шайтан-сууну, юсюнден жашауда болгъан бир ишге къарайыкъ.

Жылланы, кюнлени биринде бизге бир жангы бухгалтер келди. Ишлерге. Аны адепли, тизгинли, ишни суйген, ишлей да билген адам болгъанын биз барыбыз да биринчи къарагъанлай окъуна эследик. Жангы бухгалтерибиз, керти да, бир сабыр акъыллы, былай бир тынч адам кёрюне эди. Жолдашыкъда—жолдаш, шуёхлукъда—шуёх, татлы тилли, хурмет-намыс дегенден да уллу юлюшю болгъан, къысха айтханда, чынтты кишини суратын этерге суйген, анга къарап этсе, жангылмаз эди дерча аллай адам эди, бизни жангы жолдашыбыз.

Ахшы адамла жер башында алай аз туююлдуле. Ол санда бухгалтерле да болурла. Алай, бизни шуёхубуз а...

Аны бла бирге биз кёп жылланы ичинде бирге ишлеп турдукъ. Ол да, тутхап жумушунда хазна айып алмай, артыкъ хыны сёзю бла таматасын чамландырмай, асыры иш кёллю болама деп, тенглеринден да узакъгъа кетмей, бек башдагыны суйген къулуча жашап турду. Сора... ёлюп къалгъан ишти сундугъуз? Угъай, аллах сакъласын аллай ишден. Алай... ол жылланы... кюнлени биринде, бизни инженер жашларыбыздан бири бухгалтерибизни рестораннга чакъырды. Ахшы тенгни жолдашыкъ уш-хууургъа чакъыргъан адетди.

— Жолдаш Сабырбашев,— деди ол анга,— энди биз бирге ишлегенли бир талай жыл болады. Сора келчи, ол ишни намысына рестораннга барып, былай эрлеча, бир олтуруп чыгъайыкъ. Сен къалай къарайса ол затха, шуёхум?

Сабырбаш улу унамаздан, тенг жашлары кьоймаздан бола кетдиле да, хурметли бухгалтерибиз бюгюлдю, башхача айтханда, ол ресторан дегенлерине ёмюрюнде биринчи кере барыргъа таукел болду. «Охо, алай эсе, не ёлюрбюз, не къалырбыз, болсун сиз айтханча, жюр!»

Биринчи аякъ жашха тил ачдырды, ичинде от тиргизди. Экинчидеи сора бухгалтерибиз сёзлери ангылашынмагъан бир жырны жырлай тебреди. Ючюнчюден, шапа кызыны чимдир мурат бла узалып, шинтигинден тёнгерерге аздан къалды. Тёртюнчюден, жаш оркестрде ойнагъанланы музыкагъа юйретирге умут этип башлады. Ала анга хазна эс бурмагъанларын кёргенде уа, алгъа секирип, барабанчыны гыякъчыкъларын сыйырды да, аланы дирижёр формада ойнага тебреди. Жаш не тенглерине, не жамауат айтханнга сыйынмазлыгъын билдире башлагъанында, кёк кийимли, кызыл чынлы эки жигит, бухгалтерни тыпырдаууна, къазауатына, уллу чамланыууна да къарамай, энчи машинагъа миндирип, бир белгили жерге тапшырдыла. Анда тийишлисича сёлешип, аллындан кирит салып кетдиле.

Экинчи кюнню эрттенлигинде, начальнигибизден башлап, къалауурубугъа дери, бирибиз къалмай, суюген шуёхубузну къутхарыр мурат бла тургъан жерине бардыкъ. Болса да, жашны арсарсыз ийиб а къоймадыла. Бир къуллукъчу халлы киши барысы да даулаша кетгенден сора Сабырбаш улуна аны ишлеген жеринде жолдашыкъ суд этерге буюрду да келгенлени, бухгалтерибизни да ала бла бирге босагъагъа дери ашырып ийди.

Учреждениябызны уллу жарыкъ отоууна ол ингирде окъуна битеу къуллукъчуларыбыз жыйылдыла. Ахырында уа, Сабырбаш улуну жамауатны аллында энчи шинтикге олтуртуп, суд этип башладыла. Председателибиз бек алгъа хурметли бухгалтерибизни осал ишлерин айтып билдирди. Аны ызындан а иш сюзюуге кёчдю, жыйылгъанла да, бири бирине ал къоймай, сёлешип башладыла.

— Тынгылагъыз, къарагъыз, жамауат,— деди кассирибиз, — бу неге ушагъан ишди. Сабырбаш улуну терслеген кимни да терслерикди. Бизни огъурлу бухгалтерибизге суд этедиле! Ол деген неди? Ол неге ушагъан затды! Быллай адамгъа суд этеме дегенни дини-ийманы да бо-

дурму? Быллай ахшы адам, быллай алтын адам. Биз быллайларыбыз бла ёхтемленирге керекбиз.

— Мени акъылыма кёре, Сабырбаш улундан ахшы, андан жарашыулу, андан халал жүреккли адам битеу мында ишлегенледе да жокъду, — деди плановик, ахырында уа, президиумгъа къарап, — бир начальнигибизден сора, — деп къошду. — Сабырбаш улуну терслеу, аныча тюз ниетли адамны терслеу — бизни заманига ахыры бла да чюйре келген ишди. Аны себепли, аллай халал адамла, аллай хурметли адамла. аллай... аллай... — дегенден ары жукъ айталмай, тюр эрни къалтырай, жүрексинип, кёлю толду. Жыягъы бла тёнгерей келип, сакъал тюрбюнде тохтагъан жиямукъну кисей къолжаулукъну мюйюшю бла сыйпай, жерине олтурду.

— Мен аны хар ингир сайын, арбазда сабийле бла ойнай, кёрючюме. Ол а халаллыкъны белгисиди. Аллай адамны уа, багъалы жолдашла, аман иш этерге артал да амалы жокъду, — деди таматаны экинчи болушлукъчусу. — Бу аллыбызда олтургъан адам... Къарачыгъыз аны огъурлу кёрмюшюне. Бизде ишлегенле Сабырбаш улугъа ушасала эди, жетишимлерибиз да бютюр иги болур эдиле.

— Тюрпе-тюрз айтады, — деп къагъыгчы секирип олтургъан жеринден турду, — мен аны кёп болмай, сюр тюкенде кёрген эдим. Юй бийчесине болуша, тюкенледе айланган адам аман иш этер деб а мени киши да ийнандыраллыкъ тюрюлдю. Арталлы да...

— Профсоюз взносланы Сабырбаш улундан иги тёлеген къуллукъчу битеу коллективде да хазна жокъду, — деди профком кёзлери жылтырай, — ол зат а, адамны тизгинлигини юсюнден айтады, къуллугъуна онг кёзден къарагъаныны белгисиди, аны бийик низамлылыгъыны юсюнден айтады, багъалы жолдашла.

— Бизни эр кишилени ичинде тюртюр ичмеген жалан

да Сабырбаш улуду, — деди столларыбызны сыйпаучу къарт къатын.

— Сабырбаш улу ишге келгенде, тенглери бла саламлашыргъа бир заманда да унутмаучуду, — деди дагъыда ким эсе да.

— Сабырбаш улу болмаса, учреждениябыз жыллыкъ планын бир заманда да толтураллыкъ туююл эди,— деди башхасы.

— Сабырбаш улуча адамланы бизден башхала, кир къондурмай, къол аязларында жюриотедиле, биз а быллай адамгъа суд этебиз! Аны эшитген ийшаниган окъуна этмез.

— Адамны ахшысы Сабырбаш улуна ушаса, битеу дуня да нечик алапат болур эди, нечик берекетли болур эди!

— Анычалагъа суд этну заманига, тюзлюкге да чюйре келген ишти. Биз ол затны юсюнден терен оюм этерге керекбиз.

Къагъытчы, Сабырбаш улугъа айтылгъан махтау сёзлени жазып жетишдиралмай, къагъыт чапракъланы бирин бирини ызындан шыбырдатып аудурады.

Ол а, кёлю толуп, не этерге билмей, ол апы башына оюлуп къалгъан хурметни, махтауну кётюралмай терлеп олтурады.

Ахырында жамауат Сабырбаш улуну шинтиги бла бирге ёрге кётюрюп, элтип, бурунгу заманлада Бухараны бийине этиучюлерича, сыйлы жерге олтуртдула, тегерегине жыйылып, бирден къарс урдула. Артда уа бирем-бирем жанлап, къолун къысып, алгъышла этдиле...

Тюгел эки ай да озгунчу, начальникни энчи буйругъуна кёре Сабырбаш улуну тамата бухгалтерни къуллугъуна салдыла. Коллектив, жамауат да суйген Сабырбаш улуну сабыр башына, ай сайын ахча саугъала, махтау грамотала кюз бахчада чапракъла жаугъанча жауадыла.

Махталгъанланы тизмеси хар заманда да аны аты бла башланады.

Толу жыл да озгъунчу уа начальникни биринчи болушлукъчусуну эскирек болса да, жумушакъ сахтиян шинтигине Сабырбаш улу орналды. Жылла, кюнле оза барадыла. Бизни учрежденияда, эрттеден ишлеген адам болуп, хазна киши къалмагъанды. Махталгъан Сабырбаш улу, таматаны да алышындырып, начальник болгъанлы, аланы асламысын бирем-бирем «ашыргъанды». Ол шайтан-суудан биринчи уртлагъан кюнюн а Сабырбаш улу масхара халда ышара эскернучюдю.

КЪАРЫУСУЗ ЖАН

Къартайгъан киши къатапа кѣнчегини хуржунундан напирос пачканы чыгъарып тенгине узатды.

— Сени уа ненча кюнюнг къалгъанды?

— Тейри, барды алыкъыи. Сау эки ыныгъым барды тамам. Заман нек эсе да бир тынч барады. Алай туюлюдю?

— Да мени срогум а кѣзню къагъып ачхынчы озду. Энтта да бир айчыкъ солургъа угъайым жокъ эди. Дом огдыхха ёмюрюмде биринчи келгенимди. Аны да дохтурланы ахшылыгъындан ансы, бизде бир жаулукъбаш барды да тышына шаг атласанг къазауат этип башлайды.

— Бизники уа кеси ийгенди. «Бар харип, сен да кѣр дунияны къартлыгъынгда»,— деп ашыргъанды... Айтдырмай къоймай эсенг, тансыкъ окъуна болама. Юйге малгъа да къарайма деп, талгъан болур, харип, ол къарыусуз жан.

Ол ушакъны башлагъан башын булгъай, ышарды.

— Сен да башы башмакъ тюбюне тюшгенледен кѣреме, харип. «Къарыусуз жан»... Алада болгъан къарыу болгъу эди бизде.

— Эй кьой, шуёхум, биз аласыз болмайкь... Аласыз жашау бизге неди. Тюк тенгли кыймат кьалмаз эди жашаудан ала болмасала.

Ма сен да алай айтаса. Оллахий да, билляхий дейме, биз, эркишиле ташны ата билмеген башына ургъалай болгъанбыз. Бу тиширыулары чексиз махтай, мардасыз сыйлай, кетгенбиз да, ала уа башыбызгъа минип, тюшрге унамай башлагъандыла.

— Эшта-эшта, таланган,— деди бирси. — Ол кьарыусуз жан башыга миннгенликге санга не боллукьду. Эр киши туйюлмюсе.

— Ма сен да ала жаплы болдунг да кьалдынг. Мен билгенден, терслик кесибиздеди. Жалан да кесибизде. Бизни мелеуше уа бютюп да бу арт кезиуде кёз ачдырмай башлагъанды. Тёрт саныма темир бугьоу салгъанды. Жашау бермейди. Халал хакьынгдан сом тилер ючюн, былай ачылгъан кезиуню сакълап туругъа тюшеди.

Солуу юйню арбазында гагьылгъан радиода малкьар жыр эштиледи:

«Мен сени бек сюеме,

Суймеклик отда кюеме...»

— Ма эштемисе, радио да аланы юсюнден «сюеме, кюеме, бишеме». Тиширыула аллай затланы эште турсала, биз насыпсызланы бютюп да басынчакъламай кьалай кьалсынла. Кеси башыбызгъа кёр кьазгъан, кесиби болуп кьалгъанбыз. Керти айтханыма, оллахий. Тюппе-тюз алайды.

— Кьой-кьой, харип, шуёхум, бош затланы айтма. Бизни бутхуз кюнубюзни жарытхан, жашауубузну ариу гюллери, бизни не уллу жигитликге да кёл этдирген ала, ол кьарыусуз жанчыкъла туйюлмюдюле.

— Ма сен да башладынг, ол бир-бир поэтлеча быланы кёкден тюшген мёлеклеге ушатып. Ол поэтле уа, поэтле, бу тиширыула болмасала нени юсюнден жазарыкь болур эдиле, ол балдан татлы сёзлерин. Ой, кёз жарыгъыбыз да

— ала, жүрек ийнагыбыз да — ала, жарык кюнюбюз, толгъан айыбыз да — тиширыула.

Тюздю айтханынг, шуёхум, тюппе-тюздю, керти айтаса. Аласыз кюнюбюз бизге къарангы кече болуп къалыр эди. Тиширыу дегенинг туююлмюдю бизни от жагъабызны жылыуун сакълагъан...

— Туююлду! Мен кесимме. Отун келтирген да кесим, отун жаргъан, от этген да кесимме. Бу суу быргъыла салыннгынчы, юйге суу ташыучу да кесим эдим. Сабийлеге къарагъан, юйню жыйгъан дегенлей, аш этген бла быстыр жуугъан, сора аллай башха ууакъ-тюек жумушчукладан къалгъаны барысы да бу жангыз боюннга ёмюрлюк жюк болуп къалгъандыла. Жашаудан-жанымдан да тойгъанма, оллахий да билляхий.

— Да теъри, шуёхум, башхасын къой да, ол сен айтхан «ууакъ-тюек жумушчукъла» окъуна ол къарыусуз жанлагъа аз жюк туююлдуле.

— «Къарыусуз-къарыусуз» де да тур. Къоймай эсенг, ол къарыусузну юсюнден мен санга бир хапар айтайым:

— Элени биринде, бир огъурлу таулу кишини юйюнде толгъан айдан ариу Аслижан деп бир сейирлик къыз болгъанды. Жылы жетип, хайт деген келинлик болгъанда, ол къызгъа менме деген жашланы кёзлери къарап башлайды. Сора кеч-эртте болса да боллукъ иш болду. Кюнлени биринде таматаны юйюне келечиле келдиле. Келдиле да, тегерек тепсини къатында орналдыла, сабыр ушакъгъа киришдиле.

Ушакъны магъанасы уа ачыкъ айтылып башланмаса да белгили эди.

Ол, Аслижан-ариу, айран гоппанланы юч кере алышындырып, хычин къалау да эслерча чёккенден сора, келечиле бир бирге къарашдыла. Сора къонакъланы былай бёкемиракъларындан бири темирчини къабыргъада чюйге тагъылып тургъан къочхар бёркюне узалды. Ол заманлада аллай къылыкъсыз адет болгъанды: къызны

оноуун этерден алгъа, уллу бёрк бла кюлакъ башына жетдириу болгъанды. Жыгъылмай, аягъы юсюнде къалса, хазырды, дейле да, къачырыргъа боллукъду. Жыгъылып къалса уа энтта да бир жыл чакълы сакъларгъа керекди. Ангылаймыса?

— Да, ангылагъан а эте эдик. Алай, осал а, осал адет кёре эдим. Жаш кыызгъа кьол кётюрюп а. Ол неге ушагъан ишди?

— Да сора тынгыла андан ары болгъан оюнлагъа. Ол кыыз, ол Аслижан-ариу, шапалыкъ жумушу бла отоугъа кире келгенлей, деменгили къочхар бёрк келип аны акъ боюнчугъуна тийди. Аслижан тентиреди, алай аягъы юсюнде къалды. Ариу кыыз, ариу ышара, ол къочхар бёрк бла узалгъанны къатына келди, сол къолчугъу бла къалын чач эшгенин артха атды, онг кьолу бла уа... темирчинни юйюнде шок атылгъаннга ушагъан тауушну эштип, битеу хоншула Аслижанланы арбазгъа жыйылдыла.

Аслижан деген кыыз, бир талай заман кьолун байлап айланган эди дейле. Ол насыпсыз келечи уа, сангырау болуп, къалгъан ёмюрюн дохтурлагъа айлана тауусду.

— Ма кыыз десенг! Кьолчукъда уа кюч бар кёре эдим. Тюппе-тюз этген эди, оллахий. Да сора уа, сора?

— Да сора не? Ол кюнден башлап, ол кыызгъа кёзлери къарагъан жашла андан артал да умут юздюле. Тюзюн айтханда уа, ол элни жигитлеринде Аслижан бла юйюр болургъа базынганла табылмадыла. Арта да биреу биреуню жаныгъан болса, «тейри, ол Аслижан келечисине этгенлей этерме», — деучю эдиле.

— Да сора, ол пелуан кыыз эрге чыкъмаймы къалды да, харип?

Хапарчы мыйыкъ тюбюнден ышарды. Тютюнюн жаныгъдан къабындырды.

— Угъай, алай а болмады. Аслижанны юсюнден хапар беш да тау элге жайылып бошалгъандан сора, айтхы-

лыкъ кызыны элине бир холамлы жаш келди. Жаш да не айтдыраса чырайы-сыфаты, къарыуу-кючю да болгъан кенг жауурунлу бир къаракъаш жигит.

Темирчини кызы къонакъны аллына айран толу гопанны салды.

— Айып этме, кызы, ол Аслижан дегенлери сенмисе? — деп сорду холамлы жаш.

— Да хау, менме, — деди кыз.

Къонакъ мыйыкъ тюпден ышарды, башын булгъады. Алай, жукъ а айтмады. Къарамын а темирчини субай санлы, къаракъаш мёлегинден айыралмайды. «Сейир-тамаша, мен а муну бир деменгили жан сунуп тура эдим. Мени алдагъан иш а эте болурму».

— Кызы, — деди холамлы жаш, — сени къол кючюню юсюнден мен кёп сейир хапар эштгенме. Ол кертими-ди, алдамай айт.

— Да, жигит, хапарны кертиси-ётюрюгю да болур, алай, бир элден бир элге андан башха къайгъынг болмай келген эсенг...

— Айтханым кёлюнге тиймесин, ариу кыз, алай керти да, мен сени кёрюр ючюн келгенме.

— Да, ахшы жаш, мени бла эриширге умутунг бар эсе, санга мен жумуш табайым. Киши — киши иште, къатын — къатын иште эриширге керекди. Арбазда гогушладан бирин тутуп кес да, мен аны санлап къазаннга салып бошагъынчы, отун жарып хазыр эт, — деп Аслижан къонагъын арбазгъа ашырды.

Ол кюнден башлап, холамлы жаш темирчини юйюне, элини узакълыгъына да къарамай, кёп кере къонакъ бола кетип, кюлени биринде Аслижан ариуну къачырды.

— Нечик насыплы жаш эди ол. Аллай кызыны ызындан а, оллахий, жер этегине дери барыр эдим. Энди аллай кызла къайда... Да сора, ол холамлы жигит, керти да жигит кёре эдим.

— Ким билсин, — деди хапарчы.

— Тейри, ол кызыны туурасындан къарап кёрюрге окъуна мен бек сюе эдим.

— Да алай эсе жууукъ бол Герпегежге. Алай саламлашханда, сакъ бол, кьолунгу сындыртырса. Ол кьолну кючюн, юйге тартханчыкъ да этип келген ингирлеримде, кеси сыртымда мен кёп кере сынагъанма.

— Тохта, тохта, да сора Аслижан...

— Хау, алайды, оллахий. Аслижан олду. Ол башына ат ургъан жигит, анга жангылгъан холамлы уа менме.

АШЫРЫУ

Азнауур улу Зулкъарнейге алтмыш жыл болгъаны бла аны пенсиягъа чыгъар муратыны хапары бир сагъатны ичинде битеу да Управлениягъа топ атылгъанча жайылды. Къагъытчы кызыладан башлап, арбаз къалаууруна дери битеу жамауат, ол затны эштгенлей, жерлеринден секиришип, тюзюнлей месткомгъа кьууулдула. Ишлеген ишин, къалкъыгъан къалкъыуун кьююп, итли-ити, атлы-аты бла дегенлей, жыйылып профсоюзну таматасыны алайсыз да сагъышлы бетине соруулу къарашып тохтадыла.

Махкемени узун коридорларында бла тик атлауучларында кьуллукъчу кьауум ёрге бла эншге, талакъ солуу эте, жорта тебреди.

— Тамата пенсиягъа чыгъады, эштдингми?

— Не-не дединг?

— Азнауур улугъа алтмыш жыл толгъанды.

— Эшта-эшта, таланган, кьой-къой, ёгюрюк айтма!

— Кеппе-керти айтама. Ийнанмай эсенг, бирсилеге сор.

— Хурметли тамата пенсиягъа чыгъады.

— Кьой-къой, болмачы затланы жаншама, къайда

бизге аллай насып. Алыкъын ол пенсиягъа угъай къайры да кѣбюбюзню ашырыр.

Къалай алай эсе да, эштмегенле эштип, ийнамагъанла да толу ийнанып бошагъандан сора хазырлануу ишле башландыла, Азнауур улу Зулкъарнейни ашырыргъа.

Аллындан окъуна айтып къояйыкъ, башкъарманы пенсиягъа кетерин сакъламагъан жокъ эди, аны суюгенле, анга таза жюрекден хурмет этгенле уа бек аз эдиле. Аны алай нек болгъанын шѣндю айтмай окъуна къояргъа боллукъду. Ким кимни нек суюмегени бусагъатчыкъда бизни ишибиз туююдю.

Да ма, айтханыбызча, битеу Управленияны къуллукъчулары Азнауур улуну тийишлисича ашырыу къайгъысына киришдиле. Ол кюн окъуна таматагъа сауагъа деп менме деген бир къауал шок сатып алдыла, аны къалагъына уа кюмюш къангачыкъ жабышдырып, бийик суюмекликни татлы сѣзлерин жаздырдыла.

Толу юч кюнню ичинде Управления кюн бузулурну аллында къозгъалгъан гумулжук уягъа ушап турду. Эшта не уллу байрамгъа да бу жолча хазырланган болмаз эдиле.

Къууанчны ингири жууукълаша келеди. Къатафа жабыу бла жасалгъан узун столда гюл къошунла тизилдиле. Управленияны къуллукъчулары уллу байрамгъа келгенча ариу кийинип, залгъа аз-аз жыйыла башладыла. Башындан эшилген жарыкъ музыка, жыйылгъанланы кѣллерин кѣтюре, эркин залгъа жайылады.

Анда-мында уа быллай ушакъла эштиледиле:

— Ма насып дегенинг алай болады. Энди бир ох этербиз, бир эркин солурбуз. Ансы, суу башында орналгъан эмеген кибик, бир талай жылны... Алыкъын ийнамай турама.

— Кабинетини эшигини аллында сау сагъат сакълатып, артда уа заманым жокъду деп къойгъанын ълюк кетгинчи унутмам.

— Ол кьарт мастерни кыystalгъаны уа эсингдемиди? Артта закон бла жерине салдыртхандан сора да, ол аны нечик басынчакълап турду. Къалай алай эсе да мында кьурутхунчу кьоймады.

— Да энди бир ох этейик. Аны орнуна уа кимни саллыкъ болурла?

Ой, аны не башхалыгъы барды? Аз ахшы инженерле жокъдула. Адам а табылыр. Алай мындан бир кьутула эсек, насыбыбыз тутады.

— Жыйылыу бошалгъанлай, бу кьууанчны намысына бир тауукъ кьурманлыкъ этмей кьоймам.

— Тейри, быллай иште да ууаныгымы окъуна кыызгъанмаз эдим. Керти айтханыма.

Азнауур улу Зулкьарней, жангы костюмню ёшюнюнде эки кюмюш майдалы жылтырай, Президиумну гюл тахтагъа ушагъан узун столуна жууукълашханда, анда мында кьарс кьагъыула эштилдиле, музыкачыла да аскер маршха ушагъан бир макъамны сокъдула.

Алгъыш сёзле башланадыла, тамата уа залны арт тизгинлерине кьашларын туюе, кьарайды.

Не эсе да адам аз жыйылгъанча кёрюнеди. Ал тизгиледе окъуна анда мында кьуру шинтикле эслендиле. Алай келгенлени уа бетлери ахшы байрамдача жарыкды.

— Бизни багъалы таматабыз, — деп эшилди трибунадан, сени пенсиягъа кетнюнг бизни, бир да болмагъанча, кьууандырыр...э-э, дейме да, бек мудах этгенди. Мынча жылны бирге туююш...э-э, дейме да бирге кьаты шуюхлукъда жашап, энди айырылыргъа туюшгени бизни жюреклерибизни кьууанды... э-э, бизни жюреклерибизни кьууу этеди. Энди сен кетсенг, ишле да тап барлыкъ,...дейме, да бармазлыкъларың билебиз. Алай не эткин, кьадар алай болур... Кьадар дегенден алыкъын киши да кьутулалмагъанды.

— Багъалы Зулкьарней Азнауурович,— дейди баш-

ха оратор. — Быллай сыйлы ингирде жүрекде болгъаны жашыргъан кыйынды. Сен пенсиягъа он жыл мындан алгъа кетмегенинг бизге нечик уллу... э-э, насып эди. Сени акыйллы оноунгу хайырындан биз кеп иш хорламгъа жетгенбиз. Санга, сени айтханынга тийишлисича эс бурмагъаныбызны хатасындан а кеп жангылычла да болгъандыла. Алай энди... багъалы шуѳхубуз, сенсиз бизге энди ишлерге, жашаргъа да кыйын боллукъду... Сенсиз дуния бизге неди...

Ол сѳзлени эштген Азнауур улуу тюп эрни кълалтырады, кѳзлери жылтырадыла. Ол хуржунундан уллу акъ кисей къл жаулугъун чыгъарды да, аллында микрофону токъмакъчыгъын да эслемей, уллу таууш этдирип бурнун сюртдю да залда тау оюлгъан таууш эштилди., ал тизгинде теке кълалкъыу эте тургъанла элгенин уяндыла.

Балча татлы, жауча сыйдам, юзmezча жумушакъ, картоф къабугъуча кыйматсыз сѳзле да трибунадан тѳголе кетдиле да тауусулдула.

Ахырында сѳз Азнауур улу Зулкъарнейге бериледи. Тамата трибунагъа кълш къауалын да унутуп биргесине элтди, сора кълрсла толусунлай бошалгъынчы кълш кълрамын ѳрге ол музыкантла орналгъан жерге айландыргъанлай бир ауукъ заман турду.

Сора, сѳлешип башлады. Ол эски кълылыгъы бла нязамсызланы сѳгеди, планны толтурмагъанланы ташдан кѳчюреди, жангы хорламлагъа чакъыра, жумушакъ жумдурукъчугъун ары бла берн силдейди.

Ахырында, бир стакан сууну аудургъандан сора таматаны ауазы бир кесек тюрленди, жумушады, бети да жарыды.

— Багъалы тенглерим, — деди Зулкъарней, — былайла мени атым бла бек ариу сѳзле айтылгъандыла. Бек ахшы сѳзле айтылгъандыла. Мени оноучулугъума ыразылыгъыгъыз да мени бек ыразы этгенди. Менсиз сизге кыйын боллугъун да, апчырыгъыгъызны да ангылайма.

Аны себепли, этген саугъаларыгъызгъа, айтхан ахшы сёзлеригизге да ыспас этеме. Аны бла бирге, менсиз ишигиз кертти да доюн бармазлыгъын биле, пенсиягъа кетмезлигим билдиреме.

Дунья суу къуйгъанча болду. Къарсла, музыка да унутулду. Битеу зал, президиум да аны бла бирге Гогольну «Ревизор» комедиясыны ахыр суратына ушап къалды.

БИАЗУРКЪАНЫ ТУУГЪАН КЮНЮ

Бизни заманны адамыны документлерин санап башласанг сейир, тамашагъа къаласа. Хуржунубузда-бохчабызда болсун, юйде-ишде да бизни атыбыз жазылгъан ненча тюрю къагъыт барды. Паспорт, профсоюз билет, эл бла бир шагъат къагъыт, саугъа грамотала, аланы къайсы бирин санап чыкъгъын. Кёпдюле. Ахча ийгенде, атынг жазылады, алгъанда да алай. Биреуге къагъыт жазгъанда, не да къагъыт алгъанда да ол формада.

Адам дегенниг шёндю, анасындан туугъанлай окъуна, чотха тюшюп къалады. Школгъа баргъанда, аны бошагъанда, ишге киргенде, юйдегилн болгъанда, тап (къадарны буйругъу бла) баш тахтагъа атлансанг окъуна, атынг, дукъумунг, туугъан жылынг жазылмай къутулалмайса. Башхача айтханда, дунья бла бир документ сени бла бирге тууадыла, битеу ёмюрюнде жолоучунг болуп айланадыла, кёпден кёп бола барадыла, сени къууанч, бушуу кюнюнде да таймай, ахшы тенглерингча, бирге иге жюрюгенлей турадыла.

Алай бизни жангы танышыбыз къарт Биазуркъаны жетген киши болгъунчунга дери артал да бир документи болмагъанды, аны аты бир къагъытда да жазылмагъанды.

Тауда, агъачда айланган абрек ол да туйюл эди. Жарагылгъан кюнюнден башлап, туугъан элинде жашап болгъанды.

Совет властны биринчи жылларыны биринде узакъ тау элге биринчи доктор келди. Келди да ишни башын жамауатны тизмеге салыудан башлады. Башхача айтханда, багъарыкъ эллилерини спискасын къурай тебреди.

Ол Биазуркъаны юйюне келгенде, битеу юйде болгъанла, къарты, сабийи да, бири къалмай, тёрткёз дохтурну (аны алтын жыялы кёзлюклери бар эди) тегерегине басындыла.

Да ол да сейир туйюлдю. Узакъ эллиле, тышындан келген адамгъа эс буруп, ахшы тюбеучюлери белгилиди. Ол жыллада уа быллай огъурлу къонакъла тау элдеде, кесибиз билгенликден, алай кёп да болмаз эдиле.

Докторну сютча акъ кёлегини жагъасыны тюбюнден ичге къара боюнлугъу кёрюне эди. Аны жапгы картузу, арыкъ къолуну бармагъында алгын жюзююгю, аягъында жылтырауукъ чурукълары, битеу халы, бу узакъдан келген, окъууу, билими да болгъан адамгъа ушагъанын айта эдиле. Доктор, гитче чумаданчыгъын аш къаннганы кыйырына салып, кёзлюклерини акъ кисей къол жаулу къ бла сыйпады.

— Багъалы таулула, мен сизни элде доктор болуп ишлерикме. Ол себепден, ишни башлардан алгъа сизни барыгъыз бла да танышып къалыргъа умут этеме.

— Да охо, аллах ыразы болсун, танышхан да этейик,— дегенни айтды юй бийче, сора, баш иесини огъурсуз къарамын эслеп, аш юй таба жёбеледи.

— Бу жигитдеп башлайыкъ, — деди доктор, къарт Заурбекни жашы Биазуркъагъа бурула. — Дукъумунгу, атангы, кесинги да атыгъызны айтчы, жазып башлайыкъ.

— Доммайланы Заурбекни жашы Биазуркъа! — деп кычырды жаш, полковникни аллында пристоп кычыргъанлай.

— Туугъан жылынг къайсыды? Къайсы айда, къайсы кюнде туугъанынгы да айт.

Биазуркъа абызырады. Бир уллу терслиги болгъанча амалсыз болду, таматала таба болушлукъ излей къарады.

Ала да сагъышлы болдула. Зауурбек, сатраш ойнагъанда этиучюсюча, къашларын тюйдю, сора соруулу къарамын бийчеге бурду.

— Да сен айт, — деди ол Зауурбекге.

— Кесинг тапхан ушайса да муну. Аны къайсы жылда туугъанын сен билмесенг, ким билликди?

— Кет-кет сен а, къайдан билейим мен аны...

— Тохта-тохта, э киши, ол Аслан эфенди китабына жазгъан ушай эди да.

— Ха-ха!— дей кюлдю Зауурбек. — Аслан эфендини уа энди тапсанг, къойма. Ол Тюркге къачханлы эки-юч жыл болады. Сени жашынг туююлдю шендю аны къайгысы. Андан эсе...

— Тохта-тохта,— деди биягъы бийче. — Ол Дауут бийни кичи жашы Нарсанада пристоншу ёлтюрген жыл Хауалнатны эгизле тапханы эсингдемиди. Аннака харип да сый элтип баргъан эди да.

— Да ол а эсимдеди, алай андан не хайыр.

— Да тохта, — деп бийче бармакъларын ол таш салыучу къатынлача жайды. — Ол Хауалиатны эгизлери тиш чыгъара башлагъанда аналары жирна этерге деп нартюх тилей келген эди да. Биз да урлукъгъа къалгъан нартюхчюкден къамил аякъ бла бир берип ийген эдик да. Ыхы... терекле капол эте башлагъан кезиуде.

— Априлде де да къойчу, — дей тирилди Зауурбек.

— Ма ол жылны къышында... тохта, андан бир жыл чакълы да озгъунчу туугъанды жаш. Тюнпе-гюз алайды.

— Да ол къайсы ай болады да?

— Эсимдеди, ол жылны къыш айларыны биринде, ол Дауут бий, танасын ташдан атханы ючюн, сизин Дал-

хатны туйюп, тамата къарындашы да анга чабий, аргда уа къарындашланы экисин да сибирге ийгенлери.

— Да ол а эсимдеди, харип. Эки деу жашны апалары ызларындан жилий кългъаны.

— Ма, ол жыл къланжалчы кълумукълуну кълзын Дюгерге кълачыргъланлары. Къларындашы да оруслула бла бир алапат сълешуочю эди.

Биаслан не эсе да бир затны эсине тюшюргенча жеринден окълуна турду. Доктор а аланы ашыкълдырмайды. Хапарларына сейир этип тынгылайды.

— Ол кълумукълуну жашы, оруслуланы жангы жылны байрамын этгенлерин айтып келген эди. Мен, ол кюн темирчи Ахмадланы гюрбежисинде эдим, ол кълумукълу да ары келин эди. Оруслула жангы ёмюрню жангы жылы белгилегенлерин айтхан эди... Эки кюнлюк жол...

— Багълалы доктор, — деди ол кезиуге дери тынгылап тургълан Биазуркъла. — Жаз, багълалы доктор. Мен, 1900 жылны январь айыны ююнчю кюнюнде туугъланма.

Доктор Биазуркъланы атын акъл кълагълыха жазып, туугълан кюнюн, айын, жылын да салды.

— Энди уа, — деди доктор, — таматаланы туугълан кюнлерин билейик. Зауурбекни бети агъларды, санлары бошайдыла. Жашыны туугъланын билмеген, ол кесини туугълан кюнюн кълатай биллик эди.

— Жаз, доктор, — деди Зауурбек. — Биз, къларг адамла, эски дуньяны заманында жашагъланбыз, туугълан кюнубюзню киши сурамагъланды, бизге киши кълайгъланмагъланды. Аны себепли, туугълан жылыма 1917-чини жаз. Дунья жарыгълын бизге ол бергенди. Жашау жылларыбызны санап да ол жылдан башлайбыз.

МЕЛЕКЛЕДЕ КЪОНАКЪДА

— Угъай,— деди Кермахан, урчукъ ийиргенин къоюп. Таусолтан аны сёзюне артал да эс бурмады. Ол, сюек саплы бичагъын къылкъыяр этип, бир къанга кесекчикни жона турады.

— Угъай,— деди Кермахан дагъыда, сора, урчугъун ундурукъ юсюне быргъап, Таусолтанига жанлады.— Тёзюмю тауусулгъанды. Ол жазыкъ балачыгъымы кёрмейин ёлюп къаллыгъым кёзюме кёрюне турады. Ахыр ууахтымда Махмутчугъуму кёрмей ёлсем а, ол дуняда да манга тынчлыкъ боллукъ туююлдю. Белими чанчханы да кетмейди, тюенене уа бир аман тюшле кёргенме. Ол уллу Мескнуада, харипчик, ачдан, жаланнгачдан да апчый болур. Бармай амал жокъду. Унамасанг а жыяулай барлыкъ болсам да, энди аны бир кёрмей манга жашау жокъду.

— Да биз анга ахча ийгенли ай да озмагъанды да,— деди Таусолтан.

— Ахча-ахча дегиз да туругъуз. Жанында къайгъырыр адамы болмаса, ахчадан анга не?

Кермаханни жангыз туудугъу Махмут Москвада инстигута окъуйду. Таусолтан а, кесигиз ангылагъандан, жашны аппасыды. Студентни, туугъан атасы бла анасыны юсюнден а айтмай къояргъа да боллукъ эди. Жашха санлап бирде бир къагъыт кибики жазып, ахча кибики ийгенден сора, артал да къайгъырыулары жокъду. Кермахан алай айтычуду. Ол айтхан а хар заманда да тюздю.

— Да бара эсек барайыкъ, мен а угъаймы дейме?— деди Таусолтан.— Алай, поезд бла чайкъала тургъандан эсе самолёт бла учуп къайытсакъ, иги болурму эди?

— Кетчи-кет, аллах ючюн башымы аурутма къыйматсыз затла бла,— деди Кермахан.

— Оллахий, кѣлюм бла айтама. Былай кѣзию кѣа гъын ачхынчы, шырт деп «скюйген балачыгъынгы» аллын да тюшюп кѣаллыкъбыз. Энди кѣартла угъай, кѣагъа-накъ сабийле окъуна учадыла да.

— Ким уча эсе да учсун, мен а ахыр кюнлеримде уллу аллахны кесиме чамландырыргъа сюймейме. Аны кѣрген не айтыр. «Кѣарагъыз, ол аман Кермаханны кѣартлыгъында мѣлеклеге учуп айланыууна. Аллындан окъуна жети кѣатлы кѣкде кесине табыракъ жерчик мажарыргъа кюрешеди». Аллах сакъласын аллай айыплы ишден Мен сенича мажюсю туююлме. Беш ууахты намазын ъмюрюнде бѣлмей тургъан Кермахан...

— Охо, сора поездбланы?

— Да ол, не десенг да, жерден айырылмай барады. Алай окъуна болсун.

Экинчи кюн Таусолтан, мычмай, шахаргъа барып, билетле алып келди. Кермахан а ол кезиуге чумаданланы бек уллусуна эки кѣауум жюн чындай, тѣрт бишген тау-укъ, дуния бла бир локъум, юч банка жау бла жюз жарымы тенгли бишген жумуртхала салып, кесин узакъ жолгъа хазырлады. Экинчи кюн а, узунбел «Волга» экисин да Минводха шууулдатып жетдирди.

— Нальчикден а жюрюмеймиди поезд?— деп сорду Кермахан.

— Жюрюген а этеди, алай мындагыны кѣатында ол бошду. Ёгюз арба кибикди.

Алай, уллу залны ичине кирип, эки атлагъанлай, Кермаханны кѣзю-бети тюрленди, чууакъ кѣкню туман басханча болду...

— Я, мени жаратхан уллу аллах, мен санга не хата этгенем, — дей Кермахан барып шинтикчиклени бирине чѣкдю.— Да энди уа, ахшы киши, бара эсенг бар, мен а...

— Тохта-тохта, маржа, мен санга айтыргъа унутуп кѣойгъан эдим. Поездге билет тапмагъан эдим да, сора сени жюрегинги кѣыйнамайым деп... кесим да алай бек

суймей эдим самолёт бла барыргъа. Алай, ол аман жаш-
ха тансыкъдан... самолёт билетлени алып къойгъанма.

— Жаннган отда кюйсюн билетлеринг, мен а артха
юйге къайтама. Бусагъат машина табып, мени юйге аш-
ыр. Ангыладынгмы?

— Да сен айтханча болсун. Алай... Дуния бла бир ах-
ча берип, билетлерибиз зыраф болуп къалсала...

Алай, Кермахан бир гым-гым къарт къатынчыкъны
эслеп, анга къарайма деп жеринден окъуна турду. «Тоба
астофируллах, энди будама учаргъа умут этеди. Энди
дуния керти да къыямагъа жууукълаша башлагъан бо-
лур».

Радио самолётха чакъыра селешгенде, Таусолтан да
халкъ бла бирге эшик таба атланды.

— Тохта, энди мени мында къоюн кетергемиди уму-
тунг, — деди Кермахан. Алай бир ушагъылы тиширыу,
къолтугъундан тутуп аны Таусолтанны ызындан элтген-
де, жукъ айтмай атлап барды.

Поездни вагонундан эсе самолёт кеп да эркин болгъа-
нын Кермахан ичине киргенлей окъуна эследи. Жуму-
шакъ шинтикле да аны юйде къуу жастыгъындан осал
туйюлдюле, мында къалкъыргъа да боллукъду. Алай,
хар неден да бек а, ол самолётну ичинде айланнган суй-
дюмлю къызгъа бюсюреди. Ол къыз анга конфетле бла
татлы суу бергенден сора уа Кермахан «самолёт бийче-
ден» кез аймай турду. Кертисин айтханда, ол къызны
асыры боялгъан эринлерин, мардадан узун кирпичлерин,
асыры къысха тѣбен жанын бла башына гебен кибик
къаланнган чачын ол башха жерде жаратмазгъа да бо-
лур эди. Алай, самолётну татлы тилли, жангы келинча
жигер бийчесини халаллыгъы башда айтылгъан кемчи-
ликлерин унуттурду.

— Къызы, аурунг алайым, — деди Кермахан анга,
самолётну тынчыракъ бардыр дечи шофуруна, ансы ал-
лах сакъласын — хата азданды.

— Бир да кьоркъма, бабушка, «Ил» алапат машина-ды, жукъ да боллукъ тьююлдю не женгил барса да.

— Ол, э-э, не эди парашутларыгъыз а бармыды?

— Угъай. Ала бизге керек да тьююлдюле.

— Шофёругъыз а, дейме да, лётчигигиз ичгичиледен иш болмасын.

— О-о, ол артал да жукъ ичмейди айрандан сора.

— Да болсун алай, болсун... Айран а не кеп да ичсин. Кесин кёрюрге уа боллукъмуду?

— Айхай да, — деди къыз, — сюе эсенг, кел да мен сени лётчик бла танышдырайым.

Эки жаш жашчыкъны аллында дунья бла бир приборлагъа, къызыл, жашил «кёзчюклеге» Кермахан сейир-тамаша этип къарайды. Алай лётчикле анга асыры жаншакълача кёрюндюле.

— Экигиз да лётчиклемисиз?— деп сорду Кермахан.

— Хау экибиз да. Бирибиз арысакъ, самолётну бирибиз элтеди.

— Экигиз да арысагъыз а?

— Алай окъуна болса да самолёт кеси аллына бараллыкъды.

— Да алай эсе сора сиз мында нек олтурасыз?

— Бош алай, приборлагъа къараргъа.

— Мотору уа иги ишлеймиди?

— Алапат. Ала тёрт окъунадыла.

— Алай кёб а нек?

— Бери бузулса, къалгъанлары ишлейдиле.

— Экиси да бузулса уа?— деп сорду Кермахан, — самолёт учаллыкъмыды?

— Учмай а? Жангыз бири бла окъуна учаллыкъды.

«Бары да бирден бузулсала уа?— деп сорургъа умут этди Кермахан, алай аны орнуна ичинден «тоба-тоба» деп кьойду. Кете туруб а «Жангыз чархы бла жюрюген арбагъа алыкъын мен бир да тюбемегенме», — деди ол.

Кермахан ызына кьайтып, жумушакъ шинтикге олтурду, алай терезеден кьарагъанда, самолётну кюмюш кьанатындан сора жукъ кёрмеди.

Алгъаракъдагъы тап терезени кьатында бир миялабаш киши теке кьалкыуу эге тургъанын эслегенде, Кермахан, мычымай, аны таба атлады.

— Эй, жаланбаш,— деди ол,— тур да, барып мени жериме олтурчу.

— Мени жерим буду, — дей, ол киши хуржунларында билетин излей тебреди.

— Охо-охо, сени окъуна болсун. Алай, ахшы жаш, ма алайчыкыгъа женгил ётчу. Алай да, алай да жукълап келесе, кьалайда олтурсанг да, санга не башхалыгъы барды.

Сегиз-тогъуз километрден кьарагъанда жерни ариулугъуна Кермахан уллу сейир этеди. Тёрткюл, жашил сабанла, анда-мында жилин сыфатлы кюмюш суула бла бёлунедиле. Санлы бирде уа ууакъ булутчукъла самолётну кьанатына тие озадыла. Жашил талада акъ ташла жыйылгъанча сахарчыкъла кёрюнедиле. Сора биягъы тёрткюл сабанла. Бир кесекден жерни, кёкю да сюг кёмюкге ушагъан уллу булут толусунлай жабады. Былай суратланы Кермахан туугъан элинде да кёре тургъанды, аны себепли эриге башлады да экинчи тюшюм кёре тургъан Таусолтанны уятды.

Болса да бир кесекден биягъы кыыз, келип Кермаханны жассы белбау бла шинтикге кьаты байлады.

— Кет-кет, мен учупму кетерикме, алай кьаты байламасанг? — деди Кермахан самолёт бийчени инжи тишлерине кьарай.

— Учуп да бир кёр, -- дей ышарды Таусолтан. — Сегиз минг километр бийкликден баш эншге чонкьайсанг а кьуру догъура бла кьутулуп кьалмазса.

... Москвада Кермахан тюкенледен бла Махмутундан бош заманын битеуюнлей метродан чыкьман оздурду.

Алай, кеси аллына жүрюген атлауучладан бек бюсюреген заты уа болмады.

Кёпмю, азмы кюн озду, алай ахырында артха юйге кьайтыр заман да жетди.

— Э, кьатын, — деди Таусолтан, — самолётха эки-юч кюнден алгъа билет табылмайды. Поезд бла иш кетермек дейме?

— Да, не ашыгъыр кереклиси барды да?

— Сора самолётному сакълайыкъ?

— Охо, сен айтханча болсун. Жаулукъ кьысхан, бёрк кийгеннге оноу этмеучюдю.

... Энди Кермахан, теги кьатынларына тюбеген заман да, «Аллах бирди, кёкню жети кьатысына чыгыш кьайтдым, алай ол мёлекле дегенине уа тюбеялмадыкъ», — деп хипарны алай башлаучуду.

БИЙСОЛТАННЫ МАЙДАЛЫ

Бийсолтан эл почтальонубузду. Сизде аны танымагъанла, кёрмегенле да болурла, алай бизни элде уа Бийсолтан бла бек аз кьалгъанда, кюнден бир саламлашмагъан адам хазна табылмаз.

Да сейирмиди? Газет, журнал кьагъыт алмагъан юй юр кьайда барды? Жокъду аллай юйюр. Ол себелден, Бийсолтанны танымагъан да элде арталлы да жокъду. Хурметли, сабыр акъсакъалдан жилтинкёз ууакълагъа лери да.

Элде кимге кёп ыспас этиледди, алгъышны игиси кимге айтылады. Почтальоннга, Сабийлери шахарлада окъугъан аналагъа бла суйгенлери аскерде кьуллукъ этген кьызлагъа огъурлу хипар келтириучю кимди? Ол да, кесигиз билгенликден — почтальонду. Жауун-кьар, сууукъ-исси, кеч-эртте демей, кесини жууаплы кьуллугъун дай

ым айыпсыз тамамлагъан да бизни почтальонубуз Бий-солтанды.

Элибиз кюнден кюннге, жылдан жылгъа ёседи, жашнайды, жангы юйле ишленедиле, почгачыны иши да анга кёре, кыйындан кыйын бола барады. Алап, бу зат Бий-солтанны огъурлу ышарыуун бир заманда да бутхузландырмайды. «Кыйын десенг да, — деучюдю тамата, — урушну ал айларында эди, ишни кыйыны. Бу сиз кёрген къолла ол заманда, ол ахырзамап кюнледе къара тырмылы кьагъытланы да аз келтирмегендиле. Энди уа, иш башхакады. Хар берген письмонг ахшы хапарны, жангы къууанчны келечисиди, насыпты, мамыр жашауубузну белгисиди, ийнапгылы шагъатыды.

Бир жол май байрамны кюнюнде биз, жашыракъ къауум, эл орам бла ёрге, омакъ кийинип келген Бийсолтанга тюбедик. Имбашында биягъы къара сумкасы газетледен бла журналладан тыкъ-толу, ёшюнюнде уа кюмюш майдалы отча жылтырай, келе эди таматабыз.

Адетдеча жарыкъ саламлашдыкъ, сора почтальонну ауур жюгюн къолундан алдыкъ да, къарап къарагъынчы хар кьагъытны, газетни да иесине жетдирдик. Тамата шүхубузну уа суу бойнуна чакъырдыкъ. Ол унамаздан, биз кьоймаздан (ол да адетдеча) бола кетдик да, къалай-алай болса да таматаны биргебизге элтдик.

Биз Бийсолтан бла сабыр ушакъны бардыргъан кешуде кичирекле тюкеннге къууулдула, къалгъанла уа шишлик кьайгъыгъа киришдиле.

— Бийсолтан — дедим мен, — бу майдалны хапарын бир айтсанг эди бизге, барыбызны да ыразы этер эдинг. Аны жашла эрттеден окъуна сорургъа умут этип тура эдиле, алай, къалай эсе да... Кесибиз билгенликден, сен партизан отрядлада сермешген ушайса да. Быллай кюмюш саугъаны уа, мен тюз ангылай эсем, алай чомарт юлешген хапарлары жокъду.

Бийсолтан хапарны арсарсыз айтып башлаучуладап туююлду. Ол тап олтуруп, хар бирибизге, тынгыларгъа уа хазырмысыз дегенча, тюрслеп къарады. Сора, кепню кърген юллесин чыгъарып, мыйыкъ тюпден ышарды.

— Тейри, жигит, сен аны тюз ангылайса,— деди тамата сабыр халда. — Аскер саугъаланы, алмаланы терек бачхачы сабийлеге юлешгенча бир заманда да юлешменгендиле. Бютюн да партизанда. Уруш дегенинг, кесигиз билгенликден, къалайда да къурман-байрам болмагъаны да шартды. Алай партизан уруш а, шуёхларым, чынтты кишиликти, тюзюмлюкню сынауу болгъанды. Майдалны юсюнден сорсагъыз а, бу, кертисин айтханда, бек кюлюкюлю иш эди...

Шишлик ийис тегерекке тийишлигинча жайылып, стаканла да жангыдан толгъанлай, биз табыракъ олтуруп, хапаргъа тынгыларгъа хазырландыкъ.

— Бир болмагъанча, ахырзаман сууукъ кюнлени биринде,— дей башлады Бийсолтан хапарын,— командирибиз, битеу отрядны тизип, эки кюн озгъанлай, терстамгъаланы гарнизонуна чабыуулдукъ этерге башындан буйрукъ келгенин айтды. Бу хапар бизни алай бек сейирсиндирмеди, нек дегенде, ол биз этмеген ишледен туююл эди. Къапы душманнга чабыуул этюу—партизанны, кесигиз билгенликден, дайым толтургъан ишиди. Ол жууаплы ишни башлардан алгъа уа, — деди командир, «къонакъбайланы» юсюнден бир кесек хапарчыкъ билирге керекбиз ансы, тийишли саугъаны этерден алгъа аны бюсюреуюн, къылыгъын билмесенг, иш тапсызына кетерге да боллукъду. Аны себепли уа, эки жаны да айыплы болмаз ючюн, бизге аладан келечи керекди. Кесигиз билгенден, кеслери алларына келирге уялып, багъалы этдирип, унамай окъуна тебрерге да болурла. Жашауда, бютюн да урушда аллай затла тюбеучюдюле. Алай, иш биз суюгенча бармаса не этериксе, келечини байлап келтирирге тюшерикди. Кертисин айтсакъ, иш жууаплы эм

кыйын борчладанды, — деп бошады сёзюн командири-
биз.

Андан сора, отрядны жютю кырамы бла ёнчелей ол
«ишге» кеси ыразылыгы бла барыргыа сюнгёле алгыа
атлам этсинле, деп буюрду. Битеу отряд, эрттеден оноу-
лашып тургъанча, алгыа бирден атлады. Эки жаныма
кырап, кыруу кесим кыалгыанымы эслегенде, мен да ат-
ладым.

Командир, ёрге-ишге жюрюй кетип, бир кёккёз орус-
лу жашчыкыны сайлады. Сора, келип мени аллымда тох-
тады. «Ма кыра кыайгы», — дедим ичимден. Уруш уста-
лыгым бла бирсиледен артха мен да кыалмаучу эдим,
алай немисни саппа-саулай, кыурманлык ирикнича, алып
келирге уа алыкын, бир да тышмеген эди. Бу санга,
сюнгенине термиле, киеу нёгерлени сакылагъан кызымы
болгъанды? Махтаангандан не асыу, алай, ишни болу-
шун букъдурмай айтайык десек, тенглериими ичинде
атым кыоркыакыгыа бир заманда да чыкымагыан эди. Бу
жол а, шуёхларым, бир кесек абызырадым.

Командир кыолун мени имбашыма салып, кёз да
кысып, бетиме, кёлмендирген халда ышарып кыарады:

— Бийсолтан, ахшы уучу болуучунгу эштгенме, сер-
мешде ёткюрлюгюнго да барыбыз да кёре тургъанбыз.
Ол себепден, борчну тийишли толтурлугъунга ийнана-
ма... Алайды да, бу жашчыкыны да биргенге алып, кюн
тау башына жете тебрегенлей, ахшы жолгыа!

Кыалын кыар басхан сыртла кёк тюрсюнге боялып,
узун ауанала да эрий тебрегенлей, Вася жолдашым да,
мен да жолгыа чыкдык.

Кёп-азмы бардык, аны аллах билсин, алай дупшур-
лагыа чыгыа, чунгурлагыа эне, бузлагыан суучукыладан
да ёте барып, эл тийресине жетдик.

Хупалагыа, чалманлагыа кысыла барып, терезесинде
ог жарыгы эсленген юнню огъары жанында тохта-
дык. Бир он-онбеш дегенлей атламда аскер мотоцикли

кёргенде, терстамгъаланы бу юйде орналгъанлары ар сарсыз ангыладыкъ. Тенгим, мен да, юй артына шош атай барып, къуру дуугъа къысылдыкъ. Кёп оноулаша туругъа заман жокъду, аны себепли, Вася шуёхуму бахча башына къалауурлукъ этерге ийдим.

Бу ахырзаман сууукъда, насыпха-къыйынгамы болур эди, алай биз къоркъгъанча кёп сакъларгъа уа тыш меди. Тюгел жарым сагъат да озгъунчу, арбаздан арт бахчагъа чыкъгъан жолчукъда ары-бери сюрюше келген бир къарелди кёрюндю. Дуу артына бугъуип, сагъайын къарайма. Келген, ол жамауат жыяу барыучу жерге бурулгъанда уа, ай жарыгъында чыналарын, бетин окъуна эследим. Ол узун бойлу, ауур санлы, кенг жауурунлу унтер офицер эди. Башхача айтханда уа — кичи офицер. Да-а, шуёхум, дедим кесим кесиме, энди сенден къалмаса, иш осал туйюлдю. Болса да, немис асыры залымми кёрюндю, огъесе къоркъгъанчыкъмы этдим, алай, къалай эсе да, терстамгъаны жолун тыймадым, озма къойдум. Къайгъырмаз, дей оюмладым артда ичимден, женгилленме къой. Сюйреп элтирге иш тышсе уа, алай гитче гырайт туйюлдю да.

Ол биягъы къуру дуугъа къысылып сакълайма. Ач бёрюча улугъан сууукъ жел а санларымы къалтыратады. бетими чимдийди. Ичими уа ачыу кюйдюреди. Да ачыуланмай да не этгин. Ма, ол чакъырылмагъан къонакъ сыйлы махкемебизде рахат халда... Мен а туугъан жеримде, кеси ауанамдан элгене айланама. Қыаным къызарды, къайнайды. Жангы танышым къайтырыкъ жолчукъгъа жууугъуракъ жанлайма.

Ахырында терстамгъа къонагъым, кителини туймелерин да ашыкъмай эте, ызына аилана чыкъды. Аны юсюне уа, манга ачыугъа этгенча, бир жыр макъамны да мурулдай тебреди. Ач юйню киштиги жёрмеге атылгъанча, немислини артындан секирил, богъурдагъына жабышдым. Алай, мен ангылагъандан, ол да бек къоркъакъла-

рындан болмаз эди. Узун билеклери бла ёрге узалып, эки бууунумдап тутуп силдеди да, шендю сизни аллыгъызда олтургъан Темирбашланы Бийсолтан, аны башы бла учуп барып, тулукъ таууш этни горфулдады. «Эшта би, аман жаш, эшик жабылды ушайды!» деп оюмладым. Бусагъатдан кычырып нёгерлерин чакъырады да сора, кыйматсыз разведчигинги сау кёрейим. Алай, кертисин айтханда, ишни халына кёре, бу жол нёгерле андан эсе манга бек керекге ушай эди. «Ай аман хомух а не осалынга ъкалдынг», дедим кесим кесиме, битеу элде да Дауут улу Бийсолтанны жыкыгъан жаш чыкымагъан эди да. Энди кесинги бу аман терстамгъагъамы хорлатып кыояса.

Алай, немисли кычыргъан угъай эсенг, ых деп тауушун да чыгъармай, мени тюбюне малтап, битеу эмеген тешюн юсюме жюклеп, узун тырнакылы бармакыларын бойнума беклей тебреди. Аны юсюне уа аузундан чыкыгъан аракы ийиси да кёлюмю аман этдирди. Болса да къанымы кыайнатхан ачыу манга да бир кесек жан салды, ёт берди. «Къарачы бу малгъунланы. Биз отрядда сютню-сууну окыуна эсеплеп айланганда, бу уа ата мюлкюндеча, гой этни, аракы ичип жюрюгенни. Аман уа кыутургъансыз, мажюсюле». Битеу болгъан кырыучукыну бир уучча жыйып, немисни бойнундан кычакыладым, татлы тенгимича жыягъын жыягъыма кыаты кысыдым. Сора, тобугъуму быгъынына тиреп, ёрге атдым. Энди башда — мен, тюпде — ол. Терстамгъа башы бла уругъа тебингенде, таулу жумдурухну гемхот тийреси келишдирдим. Немис арталлы да кыутурду, ол затны артал да жаратмагъанын билдирди. Эшта, кёлюне асыры тийген болур эди. «Къарачы, дейме, мынга, кеслери, жыртхыч жаныуарлача, сыйлы жерибизге соргъан-оргъан деген болмай киргенде, энди бурунларына кыатылыргъадамы жарамайды. Угъай, жюйюсхан, кёлююзге тиймесин. Аллах кёргенден, туююшню биринчи ахчан

биз туйюлбюз. Биренуню юйюне сормай да кирмегенбиз, харам юлюш ашамагъанбиз. Аны себепли, кечгинлик бер, къязыкъ оюгла алдадыла. Биз да тепсек аман те-бпучюбюз. Алайчыгъын эслеп къююгъуз».

Мен, бир къолуму бош этип, хуржунума узалайым дегенлей, фашист узун ат тишлерин имбашыма бекледн. Ай нажас, мынафыкъ, дедим. Эр кишини къутургъан итча къабыб а ким кёргенди. Алай, алып къарагъанда, фашист бла къутургъан жаныуарны не башхалыгъы барды? Жокъду алада бир башхалыкъ. Артал да жокъду.

Да сора, ма, айтханымча, ол уллу тишлерни имбашыма илиндиргенде, мен къалгъан сабырлыгъымы тауудум: пистолетни сабы бла немисни къаш башын ёнчеледим. Чакъырылмагъан къонагъым, къарасам, кёз акълары айланyp, къолларып бошлап тынчайды. Тоба-тоба, оздуруп ишми къойдукъ, деп къайгъылы болдум...

Къалай-алай болса да, терстамгъаны бутун-къолун, къурманлыкъгъа хазырлагъанча, тынгылы байлап, сора жолда кёп жаншап башымы аурутмасын деген акъыл бла аузуна буштукъ салдым. Танг белги бере ючюбюз да лагерибизге сау-саламат жетдик...

Ма, аллай ишле бола тургъандыла, шуёхчукъларым, — деп бошады Бийсолтан майдалыны сейирлик ханарын.

ТЫРМАНЧЫ САБИЙ

Школда окъуу башланьргъа бир айдан аз къалгъанда, элли ахлуларыбыздан бири он эки, он юч жыллыкъ жашчыгъы бла келди.

— Бу жаш биринчи сентярге дери сенде бир турсун. Мен а санаторийге барама.

— Угъайым жокъду. Кесим да эригип тура эдим.

Жашчыкъгъа керти да бир он эки жыл болур эди. Бу жолгъа дери аны бир да кёрмеген эдим. Къалай алай

болса да, экибиз да, адетдеча танышып тохтадыкъ, анасын да санаторийге ашырдыкъ.

— Тамата къарындашынгы айтханын этип тур, ангыладынгмы? — деди ол жашына. Сора, экибиз да юйге къайтдыкъ.

Мен арсарсыз юйге кирип кетдим, жашчыкъ а босагъа аллында аякъларын сыйпай къалды.

— Охо-охо, неге кюрешесе, чурукъларынг алайсыз да кюзгюча жылтырайдыла...

— Ол алай кёрюннгенликге, ауруу жукъдуруучу микробланы кёбюсю юйге аякъ кийим бла келтириледи, — деди жаш. — Юпню ичинде уа ала, хауа бла кётюрюлюп, адамны ичине, ёпкелерине ётерге боллукъдула. Ангылаймыса?

— Ангылайма, — дедим, сора, тышына чыгып кесими чурукъларымы да сыйпадым.

Жашчыкъны атлаууна, сёлешгенине, былай бир ангылашынмагъан сабырлыгъына къарай кетдим да жүрегими къоркъуу алды. «Шёндю быллай кёкден тюшген мёлкеге ушагъан жашчыкъ, ишле бла оюнланы артдаракъ, юйюрсюннгенден сора кёргюзтюрюк болур. Алай болмай амалы жокъду».

Ингирде телевизорну къурдукъ, гитче столчукъгъа чай келтирип салдым. Алай къонагъым ичerge унамады.

— Чайны кофейини барды. Ол а адамны жукъусуна заран келтирген бир затды. Мен ичмейме, сен да ичме.

— Эшта-эшта, таланиган, — дедим. — Ол деген неди? Чай ичмеген ингирим хазна болмаучуду, алай, ол мени жукъуму бёлюп бир да эслемегенме.

— Эслемеген эсенг да, билип къой: ингирде чай ичген, жукълагъан окъуна этсе да, аны жукъусундан хайыр къалмайды. Ол хылы-мылы тюшле кёреди, нервалары солумайдыла, эрттенликге уа башы ауруп чыгъады.

Мен, бу «гитче кьартчыкьны» хапарына сейир-тама-ша этип тынгылайма.

— Да, чай да жарамай эсе, сырачыкь уртлайыкь? — дегенни айтдым.

— Не суйсенг уртла. Адам кесини саулугьун бузар ючюн, кёп тюрлю амал тапханды. Ол да аладан бириди.

Мен жукь айтмадым. Кьонагьым да телевизоргьа бир сагьат чакьлы кьарап, бег жуууучу жерге кетди. Тишлерин, аякьларын да жууду. Ол андан чыкьгьанда, жангы жан жаулукьланы узата, сордум:

— Кинону ахырына дери кьарамаймыса?

— Сагьат оннга жете турады. Мени жерими кёргюзт чю. Тышчайыргьа керекди. Телевизор адамны кёзлерин аурутхан кьыллы кьалмай, аны санын, чархын да арытады.

Мен кьонагьым бла хазна даулашмадым. Эрттен бла эртте туруп, кьол бет жууаргьа хазырлана тебрим.

Жашчыкь да, олсагьат уянып, мени бла саламлашды:

— Эрттен ахшы болсун. Бусагьат терезени ачайым да бирге физкультура этейик.

Мен, кьонагьым айтхандан чыкьмайма. Физкультура да этдик. Сора, кьол бет жуууп, мен аш отоугьа кирдим.

— Кел, жерибизни жьыйыкь, — деди жаш.

— Кьой-кьой, кьыйналма. Эгечлерибиз келселе, жыярла, — дедим мен.

— Аланы кесибизге айып этдире турмайыкь да кеси биз жьыйыкь.

Бу, иш не бек кьыйын болса да, жаш бла даулашмадым.

— Да, шуёхум, энди бир ауузлансакь да, хатасы жокь эди. Кьалай кьарайса сен ол ишге?

— Ауузланган да этербиз, алай бир жарым сагьат чакьлы тышында айланып келирге суюме. Сен да кел.

— Угъай, тейри, мен а хазна баралайым. Ишге кечиге турама.

Ишден къайтханымда, къонакъ жашчыкъ... кёлекчи гин жууа тургъанын эследим.

— Алан, шуёхум, не этесе сен? Эр киши туююлмюсс. Эгечлерибиз келин жууар эдиле.

— Қесини кёлегин жууалмагъан адам, жашауда кеп кере къыйналыргъа боллукъду. Сёз ючюн, аскерде солдатны кёлегин эгечлерими жуууп турадыла? — деди шуёхум ишинден бёлюнмей.

Мен бу жол да жууап табалмай къалдым.

Ашап бошагъаныбызлай, жашчыкъ аш адырланы жуууп башлады. Аны къолу хар неге да бир тап жарашханын мен эслегенме. Алай, нек эсе да, бу он эки жыллыкъ «къартчыкыны» былхымында мен бюсюремеген бир зат барды.

Тийишлисича кийинип, экибиз да тышына чыкъдыкъ. Орамдан ёте туруп ол светофору къызыл чырагъын кёргенлей тохтады.

— Кел, ётюн къалайыкъ, машина кёрюнмейди, — дедим мен.

Алай, жашчыкъ жашил чыракъ жанигыпчы жеринден тепмеди. Къонагъым тюкенлени терезелерине, алада тагъылгъан суратлагъа къарай, тынч атлай барады. Орам бла ёрге бла эншге тюрлю-тюрлю машинала озадыла. Алайда къарт къатынла тизилшип гюлле сатадыла. Берлакъда уа, уллусу-гитчеси да очередь болуп, жюзюм аладыла. Жашны бетинде бир жукъгъа сейирсинген хал эсленмейди.

— Биз да бир жюзюмчюк алырмы эдик? — дедим мен.

— Артда алырбыз. Шёндю аны алып да не этериксе? Жууар жер жокъ, орамда ашап айланыргъа уа айыпды.

Гюздю жашны айтханы. Алай...

— Да сора морожна ашайыгы, — дедим.

— Сюймеучюме. Сууукъ зат тишлеге заранды.
Тёзюмом тауусула башлагъанын сезёме.

Уллу юплени арбазларыны биринде топ ойнагъан са бийлени эследик. Ала, талакъ солуу эте, башлары-юслери тозурап, болгъанын букъугъа алдыра, жыгъыла да тура, топну ары бла бери сюредила.

— Сен да бир кесек ойначы, — дедим къолуму жашчыкъны имбашына сала.

— Неге керекди ол, — деди къонагъым, — ботинкаларымы букъу этерге сюймейме, кёлегими да была бла тартышып нек жыртдырама.

— Ботинкаларынгы, кёлегиинги да жыртдыр! — деп къычырдым мен, — ол терезеледен да бирин сындыр, бир эки жаш бла да туююш! Тилейме! — дей алайдагъы шинтикчикледен бирине, ачыудан солууум тыйыла, чёкдюм.

«ВОЛГА» БЛА АХЛУЛАРЫМ

Кюнлени биринде ол, тауушсуз келип, мени тар арбазымда тохтады. Дуняны жарытхан кюнча, нюрюн тегерекге чача, сыйдам агъачы жылтырай, уллу тегерек кезлеринден кюн тыякълары чачыла, келип аллымда тохтады.

«Мен, сени ышангылы къулунг-къарауашынгма, сен айтхан, манга законду, сени бла жер этегине окъуна барыргъа хазырма, мени хурметли жюйюсханым», — деди ол манга эркин мангылайында кюмюш жибн къалтырай.

«Сюйгенчигим, ариучугъум, — дедим мен да, — сени келиринги мен нечик кёп сакълагъан эдим. Нечик кёп къаратдынг аллынга, нечик кёп гермитдинг. Сени ючюн, мен капексиз да болгъанма, болгъан тынчлыгъымы да

тауусханма. Алай, кечем-кюнюм, тюшюм-тюнюм да сен эдинг да, энди, аллахха шукур, бирге болдукъ.

Манга келгенинге сен бир да сокъуранмазса. Жарагъан юйюнг хазырды: башы шифер, къабыргъалары боялгъан къангала, полу — асфальт, суу а. ол да — арбазынгда. Тенглеринги къайсысы да санга сукъланып турурча алай жашарыкъса, жанымы къыйырчыгъы».

Ма алай айта, кююш ачхышчыгъы бла эшигини ачып, жаппа-жангы «Волганы» пчине кирип, жумушакъ шинтигине олтурдум.

Юйюмде мешиналаны юсюнден китапла бир энчи тапканы аладыла. Бирин да ангыламасам да окъуп а барысын да чыкыгъапма. Орамлада бла жоллада жюрююню низамын а толусунлай кълюмден билеме. Да сейирмиди. Бир талай заманы ичинде, аладап сора къолума китап алмай жюрюючю эдим. Кече жукъласам а къызыл, сары, жашыл тюрсюплю тюшле кёрюючю эдим, милицала бла даулашыучу эдим. Ол ичги дегенни уа эртте кьойгъан эдим. Башхача айтханда, чынтты шофёр былай болады дерча юйретген эдим кесими.

Сыйдамсырт, узунбел бийчехан арбазыбызгъа кирген кюнден башлап, битеу юйюр бир болуп, не болжалсыз ишлерибизни да болжалгъа салып, аны тегерегине айлана тебрэдик.

Къарындашыбыз аны моторуну тауушуна, иги доктор саусузну жюрегини ишлеуюне тынгылагъанча, алай тынгылай эди. Эгечибиз, кюнтиймезге ичерге жалап да къайнагъан суу бере эди. Анабыз узунбел нёхию борбайларын дух сапын бла жууа эди, атабыз а аны сыртына чибин окъуна къондурмай эди.

Айтханымча, жилтинкёз, сыйдамсырт «Волга», бизге жумуш этер орнуна кесине къулландыра башлады. Башхача айтханда, сом багъасы ахшылыгъын тюмөн бла къайтарта эди.

Ийыкъ да озгъунчу телефонубуз зынгырдап башлады. («Волганы» хапарын эштгенле хар сёзню алгъыш бла башлай эдиле). Ой, ол алгъышладан жюздеп бири окъуна къабыл болса, менден насыплыны, Бахсан аузундан Огъары Малкъаргъа дери излесенг да, тапмаз эдинг.

Да ма, айтханымча, телефонну зынгырдауу. Сора, толу сагъат да озгъунчу арбазыбызгъа биреу кирди.

— Къалайды, Махмут, эмилик хазырмыды? — деп сорду ол, мешинаны жылы мангылайын къатапа буштукъ бла сыйпай тургъанымы кёрюп.

— Хазырды! — дедим мен, къонакъны танымасам да.

— Иш былайды, — деди ол. Атангы къайыныны, ол Герпегеждеги къарындашыны келинини, Лашкутада эгечини Быллымда жашагъан жашыны, ол, огъары Бахсандагъы эгечинден туугъанына, Бызынгыдан келин къачырабыз. Ала уа Темирбашладандыла. Кеслери да бизге жууукъ жетедиле. Айырамыса алайчыгъын?

— Хау, айырама: атамы эгечини къарындашыны къагыныны, дейме да, къатыныны къарындашыны... барысын да ангылайма.

— Алай эсе игиди. Атландыкъ.

Эки жанында да жарагъан той барады. Ач болуу эдим да, хант къангагъа олтуруп ашай башладым. Алайына, къонгурмыйыкъ тамата, мени эслеп, уллу къычырды:

— Эй, Оймакъ улу Зулкъарпейни жашы! Сен нек ичмейсе? Огъесе, жаугы келинчикге бюсюремей ишми тураса.

— Маиға ичерге жарамайды, — деп машинаны ачыкларын кёргюзтюрге кюрешдим. Ийпанмады.

— Угъай, шуёхум, тойгъа келди эсенг, ичмей жарамаз. Ма, ол Ахматны ичиуюн кёремисе. Самосвал окъуна жюрютген жаш, бир да буюкъмай боркъулдатады шайтан сууну.

Ол Ахматны, дагыда кимни эсе да болушлугуу бла тамагыма толу стаканны куйдула. Аны ызындан дагыда бирин. Андан квалгыаны уа тынч эди.

Дагыда эки ыйыкдан, эгечден тууганыны атасыны кыарындашыны киеуюю, дагыда не эсе да бирини тоюна барырга тюшдю. Андан кайтхан кюнюю экинчи кюнюде уа, киеуюю анасыны эгечини жашына, келин келтирирге бардык. Мен сейир этген бир зат эди, бу жамауат, кзуру да той этгенден сора, башха кзууанч эте болурму.

Алай бла бир жыл ётдю. Мен а энди катын аллык, эрге барлык жууукларымы тизмесин этип, ундурук аргына такдым. График формада.

Дагыда бир жылдан а башымы сууга атарык болуп, барысындан да кча-буга башладым. Алай, мени бек терк таба эдиле. Мешинага олтуруп, жолну кергютюп коя эдиле. Ичгичи бола башлаганымы сездим. Автоинспекторла бла да ортабыз аманга кете тебреди. Мешинам басхан тауукла бла итлени тазирин телеу, манга тере болуп калды.

Энди ишимден да кыстарык болурла дейме. Да сейирмиди? Кечеси, кюню да тойлагга кетген ишчи, кимге да керекмиди?

Алай, мен энди амал тапханма. Хайырындан хатасы кеп эмиликини мени ахлуларымы бек огурсузуна берирге кырганганма. Ахыр кюнюе дери ауанасындан кюркзуп айланырча этерме.

ОГЪУРСУЗ ЖОЛУУЧУ

Узакъ-жууукъ жолда барсанг да, баргъан жолунгда жол нёгерден бек керекли зат не болур.

Сени баргъан жолунг узакъ эсе ,ташы, тауу, шахары, суу да тюбемей эсе, башхача айтханда, бир тюрсхю эрикдирген жол бла бара эсенг, жолоучу кьум ёзенде шаудан сууча керек болуп кьалады. Аллай жолда, сёз нёгери болмай да сени жауунг кьалгъа эди. Аллай жолда. жол кесе билген (жомакъдагъы жашча узун кьылыч бла угъай, сейрлик хапар бла) неден да багъалыды. Аны не айтыр кереклиси барды.

Алай, жол нёгерни дагъыда бир тюрлюсю болады. Аллай жол нёгер душманыма да тюбемесин. Болса, да узун хапардан кьысхасы, кьулакъ эштгенни айтмайма. кёз кёргенни айтама.

Бир жол, жай кюнлени биринде, узунбел, тёртчарх айгъырымы да бензинден тойдуруп, сууукъ суудан кьандырып, терезелерин да жарты ачханлай, жолгъа атландым. Эрттен аязчыкъ жыягъымы хычыуун сылай, чархла да салкын чайыр жолда шууулдай, приёмник да бир, арну макъамны согъа, зауукълукъну кьайыкьчыгъындача шош чайкьала, ол арну макъамны да радио бла бирге мурулдай барама. Жол жанында тизилген жаш терекчикле манга баш ура, бири бирин кьууа артха озадыла. Бирин айт да бирин кьой. Ма, жай эрттенликде жолгъа чыкьгъанны зауукълугъу алайды. Аны барыбыз да ахшы билебиз.

Да ма, мен ол кюн, ол эрттенликде алай, дуннягъа, жашаугъа да кьууана, бара тургъанлай, машинаны бир жукъа бойлу, орта ёсюмлю текесакъал кишичик тохтатды.

- Олтур, шуёхум — дедим. (Узакъ жолунгда жолоучу бла шуёхну не башхалыгъы барды?) Къайры баргъа-

нынгы сурамайма, ол мени ишим туююлдо, кесинг айтырса, керек болса. Олтур!

Шуёхум, ашыкъмай, жол артмакъчыгъын да алгъа сугъуп, эски къалпакъчыгъын да тобукъларына салып, рахат болгъанлай, биягъы жолубузгъа тебрedik. Къартчыкъ узалып, приёмникни музыкасын тохтатды.

— Музыканы суймеймисиз? — деп сордум.

— Сую да болурма, алай анга юйде тынгылай туругъа керекди. Жолда жолгъа къарап бармасанг, хата азданды.

Мен жукъ, айтмадым. Чыгъарып сигаретни къабындырдым.

— Тютюнню да къоюгъуз, — деди шуёхум, — рульну эки къол бла тутаргъа керекди. Бир ызгъа эки ишни этерге кюрешген адам, бир заманда да бет жарыкълы болмагъанды.

Мен, жукъ айтмай, сигаретни терезе бла атдым.

Жангы танышым рахат олтуруп, кесини сыйын ахшы билген адамча, теке сакъалчыгъын алгъа чыгъарып, эки къолу бла къалпагъын, эки тобугъу бла да жол артмакъчыгъын кысып барады. Жолдан кезюн алмай барады.

— Машина дегенинг иги затды, — деди ол бир он минут озгъанда сора. — Биз жаш заманда бу жол бла жалан да арбала жюрюучю эдиле. Парсанагъа эки кюнне кючден-бутдан жетиучю эдик. Мешинна дегенинг а иги затды.

Мен, ыразылыгъымы билдире, башымы булгъадым.

— Тюздю ол айтханыгъыз. Бизни ёмюрде, машинасыз артал да жашаргъа онг жокъду. Бютюп да узакъ жолгъа чыкъгъанда уа... Сау болсунла муну ишлегенле.

— Алай аны бир хатасы да барды, — деди шуёхум, — бир угъай, кеп окъуна. Сёз ючюн, ол бир кюн болгъан ишни алайыкъ.

Мен тынгылайма. Халына кёре, бу, эшта, кёпню кёрген кишичикди. Бусагъатда бир сейирлик хапар айтады.

Жолда хапар айтмай баргъандан не кыймат барды. Ханарланы кёбюсю жолда айтылады. Бек сейирликлери да

— Бир «Волга» келип, кесин бизни хоншубузну хунасына ургъанды. Хуна да оюлгъанды, машина да бузулгъанды. Шофёрун а. мангылайы тешилп, дохтургъа элтип кетген эдиле.

Мен къартчыкны хапарын бёлмей тынгылайма.

— Андан алгъаракъда уа, ма былай, сенича, тап бара тургъанлай, мешинаны аллына сехле артындан экижашар чыгып, машина да аны уруп, ол мурдар болуп къалгъанды. Машинаны уа онг кёзю сыниганды. Экижашарны багъасы уа, кесинг билгенликден, шёндю он тюменден аз туююлдю.

— Осал болгъан кёреем, -- дедим мен.

— Машинала чыкыгъанлы ненча гауукъ, къаз эзилгенди. ненча ит малтанганды, ненча хуна оюлгъанды.

— Болады алай да, — дедим мен, ол, жолда кырылгъан хатасыз тауукълагъа, терслиги болмагъан итлеге жарсый. — Болады. Да, не этериксе. Машинала да кеп болгъандыла.

— Айхай, аны бла къалгъа эди, — дейди къартчык, -- мал дегенинг, ол малды. Алай машиналаны хатасындан ненча адам кыяулу болгъанды.

Мени тамагъым къургъакъсый башлады. Ящикчикден нарзан шешаны чыгъарып, башын ача тебретдим.

— Суумуду? — деди жолоучу.

— Сууду, нарзанды, ичемисе? — дедим мен.

— Угъай, кесинг ич. Алай, бир бирле ма былай, нарзан шешаны ичине аракъы къуюп, жолда уртлай-уртлай барыучудула. Сора, хар къара палах да андап чыгъады. Мен санга айтмайма, алай, жашауда аллай затчыкъла да тюбей туруучудула.

— Бу уа сууду, — дедим.

— Болур. Алай мен жашауда болуучусун айтама.

Жол узуну тизилген жаш терекчикле бизге баш ура

озадыла, салкыны аязчыкъ жарты ачылгъан терезе бла кирип жыягъымы сылай кетеди. Алай, мен а алаңы эс-лемейме. Къартчыкыны хапарлары жарыкъ эрттенлигими ашхам къарангысына ушата башлагъандыла.

Мындан алда уа, озгъан ыйыкыны геуюрге кюнюнде, ма быллай бир «Волга» бла жюк ташыучу машина, бирн бирин къагъып, экиси да жол жанындагъы бичен тишге чанчылып къалгъандыла. Насыпха ол кыысыр къая угъай, бичен тиш эди.

Мен, энди къартчыкыны хапарларына не «хау», не «угъай» демей тынгылайма. Ол а огъурсуз таурухларын, кеси кесине айтханча, андан ары бардырады.

— Ол былтыр болгъан ишни бизни эллиле бююн да унутмайдыла. Председателни шофёру былай жетген жаш, кеф да болуц, ара орам бла бара тургъанлай, тюз аллына, баздан къачхан завод бугъа чыгъып, мешинаны бир жанына бургъанлай, чархы учхалагъан болур эди. Биягъы чартлап, канаугъа кетип, тёрт чархы да ёрге айланып къалгъан эди. Бугъа къуйругъун ойната кетди, жашны уа билеги сынып, больницагъа элтген эдиле. Аягъы да ууалгъан болур эди дейме, харип.

Аркъам терлей башлагъанды, рульну тутхан билеклерим а бошая тебрегендиле. Ол билеги сынган жаш да, къуйругъун ойната баргъан къара завод бугъа да кёз аллымда кёрюнедиле. Биягъы сигаретни чыгъардым.

— Тютюн адамны мыйысын уулайды, — деди къартчыкъ, — сора, аны сезими да, эси да бузула башлайды. Алай болгъанда уа адам жолда аллына келген башха машиналары, хайыуанны болсун, асыры кеч эслейди да сора, сау кёрейим...

Сигаретни бармагъым бла эки сындырып тышына атым.

— Кертиди, мешинадан эсе, ат арба, не да фаэтон кёп да къоркъуусуздула, — дедим, хапарны башха ызгъа бурругъа кюреше. — Ала мешинадан эсе кёп да тынч бара-

дыла, кьоркьусуздула. Кёп ёмюрлени ичинде адам улду аланы бек жаратып тургъанды.

— Алай да болур. Болса да, ол кадетле келген жыл, ма, бюгюнча эсимдеди, бир жол элибизге пристоп бийчеси бла бирге фаэтоннга минип келе эдиле. Ала, ол тау жолну кыланчына жетгенде, атла неден эсе да юркюй, пристопунг, фаэтонунг да ахырзаман бийикден черек суууна чонкьайгъан эдиле. Алай, ол эки кьараторгъа уа жаныбыз ауругъан эди... Хата азданды. Сёз ючюн, сен ол тау жолла бла бара тургъанынглай, башындан таш келип тийсе, ишинг битди да кьалды. Не да, кьар юзюлюп басып кьойгъаны уа азмы болгъанды...

Кёзлерими туман басханча болгъанма, жүрегим терк-терк ура тебрэгенин эштеме, аркьамы терлегени уа эки жауурун арам бла энишге саркьгъанын сеземе. Узалып галстугуму, кёлегими баш тьюмесин да тешдим. Хауа жетишмей башлагъаны себепли, терезени ахырына дери ачдым.

Жолоучум а, аллына кьарагъанлай, артал да тюрленмеген ауазы бла огьурсуз таурухларың андан ары бардырады:

— Машина бла баргъанны ажалы кьолундады, деди ол ахтынып.

Мен кьол аязыма кьарадым. Терленди. Руль да кьолумдан учхалап башлагъанды.

Кьартчыкь а хапарны амандан аманын кыздырады. — Бир жол Герцегежге бара эдим да, машинабыз биринчи кыланчдан ётгенлей, кьарасакь, жол жанында бир темир кьалау кёрюнеди. Бир чархы анда, бир чархы мында, терезелери ууалып, сырты-жуху да тыммыл болуп, ма сеникича бир жашил «Волга» жатады. Мотору уа тютюн эте турады. Юйюнде уа, харип, ол жашны сакьлап тура болур эдиле.

Кёзюм кьарангы эте башлады. Юйде мени да сакьлайдыла, жолум а узакьды. Мени ууалгъан санларымы

байлай тургъан докторла бла чархлары ёрге айланып гюшген машинамы сураты кёз аллыма келди. Санларым артал да бошайдыла, солууум тыйыла башлады.

— Боллукъду! — деп къычырдым. Сора, машинаны онг жанына хыны буруп, тохтатып, ичинден кюе тургъан юйденча къачып чыкъдым. Чабып барып, башымы жол жанында саркъгъан суугъа сукъдум.

Эс жыйып, мешина таба къарагъанымда жолоучуму эслемедим. Къартчыкъ жолгъа чыгып, озгъан машиналагъа кюлун кётюре сюелип тура эди. Башымы жангыдан суугъа сукъдум. Дагъыда жолгъа къарагъанымда жолоучуму кёрмедим. Башха машина бла кетген болур эди. «Волганы» шинтигинде уа угу-жугу болгъан сомдукъ атылып тура эди.

**ЖОЛ
хапарда**

ШАЙТАН АРБА

Барды мени бир татлы тенгим. Аны аты Мурадинди. Ол инженер жашны кесигиз да таний болурсуз. АлаMAT адамды, сейирлик жашды. Аныча жарыкь келлю, татлы селю, хар заманда да огьурлу, таукел жашны бизни ша-харда, не кеп излесенг да, тапмазса. Окьюуун, билимин а сурама. Таза да энциклопедияды, аны юсюне уа, ол бил-меген кюлюкю хапар болмаз. Къысхасын айтханда—ала-мат жашды, мени татлы тенгим, антлы тенгим Мурадин.

Мен а сизге аны юсюнден бир хапар айтайым. Аны ишни юсюнден угъай, Мурадинни кьаллай иги инженер

болгъанын «Коммунизмге жол» газетде сиз кесигиз да окъуй тургъансыз, билесиз. Хапарым а башха затны юсюнденди.

Бу арт кезнуде, мени сюйген тенгим артал да танымазча болгъанды: огъурсуз болуп башлагъанды. Хар къачан да жарыкъ кёллю Мурадинибииз болмагъанча бек тюрленгенди. Къысха заманы ичинде мындаи огъуреуз дунияны башында да болмаз дерча болуп къалгъанды. Былай бир бош затдан къабынып къалады. Аны кёлуне тиер затны айтсанг а, артал да шайтанлы болуп башлайды.

Айтама да, Мурадин, аны костюмуну ичине кимни эсе да, башха адамны салып къойгъанча, алай тюрленгенди.

Мени тенгиме жаным бек ауруйду. Нечик адыллы, сабыр адам болуучу эди да, энди нечик адам тапымазча болуп къалгъанды. Жаш а аллай жашмы эди. Тюз да ол Джек Лондонну хапарындагы Риверагъа ушаучу эди. «Нервасыз адам». Адам жашауунда кеп тюрлю затха тюбейди, бир бирде не къаты адам да женгиллик этеди, къозуйду, Мурадин а не заманда да сабырлыкъны юлгюсю болгъанлай къалыучу эди.

Энди уа?

Хар палах да, ол аты айтылмазлыкъ мотоциклден башланганды. Бизни Мурадини тенглери танымазча этген да, ол, тас боллукъ шайтан арбады.

Мотоциклни кесин кёрген угъай, тауушуп окъуна эйтсе да, Мурадин, айтханымча, шайтанлы болуп башлайды. Бети къызарады, кёзлери бир тюрлю къоркъунчулу жанадыла, мангылайында акъ тамгъала чыгъадыла, безгеги тутхан адамча, буту-саны къалтырап башлайды. Къысхасы бла, мени бир врач тенгим айтханча, Мурадинде «къутургъан аурууну белгилери кёрюнюп башлайдыдыла».

Сабий заманында Мурадин мотоциклни бек сүйүчү эди. Бу сейирлик машинага минип, эли орамы бла ары-бери учуучу жашлагъа ол нечик бек сукълана эди. Мурадинни акъылына кёре, аладан, мотоцикллери болгъан жашладан, насыплы битеу элде да жокъ эди. Тюшюнде, тюнюнде да мотоцикл таулу жашчыкълны эсинден, акъылындан кетмей турду. Кетиб а. Күйген бензинни ийиси окъуна анга батдан татлы кёрюне эди.

... Сабийликни жыллары ол мотоциклни тютюнюча эрип оздула. Алай, Мурадинни мураты уа, унутулгъан угъай эсенг, энди кючлюден кючлю бола, аны толусунлай бийледди.

Жаш а, школну тийишли тауусун, инстигута кирди. Къауум жылдан а, аны да бошады. Энди ишлерге, сахар болгъан, туугъан элине инженер болуп келеди.

Мурадин заводда ишлегенли тюгел жыл да озгунчу. аны арбазына дауурлу жаш къауумну сукъландыра. кёзлерин къамата, жаппа-жангы мотоцикл кирди. Насыплы Мурадин, алыкълн чархларындан жауу кетмеген мотоциклден кёзлерин айырмай кеп турду.

Алай, аны анасын а, бу зат хазна къууандырмады. Ол мотоциклни юсюнден кеп тапсыз хапарла эште туруучу эди. Ма, аны ючюн тынгысыз эди.

Болса да Мурадин сау ыйыкълны мотоциклден тюшмей айланды. Ишге мотоцикл бла, тюш азыкълга мотоцикл бла, артха, ишге да аны бла, кече къарангысына дери андан тюшмей — ол халда айланганлай турду.

Бир жол, байрам кюнледен бири болур эди дейме, Мурадин, ариу да кийинип, мотоциклни мукъут этдирни бара тургъанлай, аллына, кекден тюшгенча, бир къара бузоу тюшюп къалды. Не этерик эди? Бир жаны бла озуп кетерге умут этди. Алай... жигит нерде чыдаялмады. мотоциклетни юсю бла учуп барып, бир ненча атламда «къонду». Сыдырылгъан жингиригин къолу бла кысын. ызына къарагъланында, отжюрек «ажире», бир жукъ да

болмагъанча, жанындан тюшюп, дырылдан тургъанын эследи. (Не къажымагъан зат эди бу)!

Ол кюнден сора Мурадин, бир ыйыкъны ичинде, кесини жагъышы къараторуна жанламай турду. Отда кюйген ол болсун, деп къойду.

Ишге жыяулай, орамны бирси жанында жашагъан къызчыкъны да жыяулай ашырып турду.

Болса да, тютюнюнг хуржунунгда тургъанлай, ичмей тѣзюп тургъандан бла мотоциклетниг болуп, кесинг а жыяу айлангандан къыйын не барды? Мурадин да тѣзалмады. Жау жалатып, бензин ичирип, сылап, сыйпап, отжюрек шуѣхун къурду. Минди. Къулакъларында жел сызгъыра, кѣлеги тулукъча кѣпгенлей, орам бла ёрге айланды. Алай, бурунгулу арапыла айтханлай. «Ит, насыпсызны тюени юсюнде да къабар». Артха айланып келгенде, Мурадин, биягъы мотоциклетден чартлап, гюл тахтаны топрагъын бурну бла сюрюп чыкъды. Бурун сыртын бла мангылайын сыдыртды, (асыры теренден алгъан болур эди).

Болса да, тизгинни жыйып, отжюрек атына дагъыда минди. Алайына, юйюне жете келгенлей, бир жюк машина бла «саламлашды». Кеси бир жанына секирди. Машина уа машинады: мотоцикли ал чархыны къыйырын малтап ётдю. Милиционер Мурадинни мотоциклист документини талонуну тешиклерине дагъыда бир тешик къоюп, артал да элек этип къойду.

Ол кюнден башлап, Мурадин мотоциклини арбаздагъы сарайгъа сюрюп, эшикге уа уллу кирит такъды. Ишге—жыяу, ишден—жыяу, тюкеннге—жыяу. Болса да, сен кесинг ангылагъандан, багъалы окъуучубуз, тѣзалмады Мурадин шуѣхум.

Бир жол, ай чакълы ётгенден сора, Мурадин больницаны хирургия бѣлюмюне тюшдю. (Кеч-эртте болса да, ары да бир тюшмей къалмазлыгъын, ол кеси да биле эди).

Ол кюн а, хатагъа, Нальчикден футбол команда келип тура эди. Бизни махталгъан футболлистерибиз а Мурадинча вратардан къуру кългъанда, хорлатырлары сейир туюл эди. Хорлатхан да этдиле. Хар не палах да, сиз кѳргенден, ол къаргъышлыкъ мотоциклетден чыкългъан эди.

Сынган бутуну кългъысына командаларыны ажимлы хорлатхан хапары да кълшулгъанда, Мурадинни температурасы кѳтюрюлдю. Сау кечеси кѳзюне жукълу кирмей озду.

«Итден туугълан мен болгъланма, — деди Мурадин, аны кѳре келген жашла да тургъланлай, — мындан чыкългъланлай, мотоциклетими элтип, сатып кълймасам. Боллукълду энди. Мени бу юйге экинчи кере тюшер мурагым артал да жокълду. Мен мотоцикл алмагълан эдим. башыма палах алгълан эдим. Айтдым — эштдигиз. Мындан чыкългъланлай...»

Бир кълуум ыйыкъл ѳтгенден сора, тыякълчыкългъла да гыяна, Мурадин больницадан чыкълды. Къллдан келгени кълдар жагълынлы атын жангылдан кълурап сатаргъла хазырлады. Алай, мотоциклни жарым багъласына окълуна саталмады, багъласыны ючден бирин да киши бермеди. Телнмеди ким да аллай, осал хапары жюрюген огълурсуз мотоциклге минерге.

«Алай эсе уа» — деп Мурадин, элтип, мотоциклни хоншу элде жашагълан анасыны къларындашыны жашына берди. Ёмюрден берн сыргында жюрютюп келген бир ауур ташны атханча, санларында бир хычууун женгилликни сезе, юйюне кълйтды. Анасы уа нечик кълууана эди!

Болса да, эки ай чакълы да озгълунчу мотоцикл артха эски несине кълйттып келди. Нек десегиз, Мурадинни ана къларындашыннан туугъланны аскерге ала эдиле да, ол юч жылны ичинде несиз тургъландан эсе, мотоцикл Мурадинни кесине жарай турсун деген муратда кълйттарды.

Мурадин ол кюн окълуна, аны бирси элде жашагълан

къарындашына элтип берди. «Дауут кесини аскер къул-лугъун эртте толтургъанды. Агроном ишинде да мотоцикл жарай турур».

Алай биягъы артха къайтды. Келип, Дауутну къатыны, аны суйген баш иесини жаныны къоркъуусулугъуна эки чарх азды деп, мотоциклни алай жибертди.

— Бюсюремеймисе саугъама? — деп Мурадин соргъанды, Дауут алай айтды:

— Мен саугъаны жарата эдим, алай юйдеги «не мен, не ол», деп сёзню алайдан салгъанды да, сабийчиклени анасыз ёсдюралмазлыгъымы билип, юйдегини сайлагъанма. Ансы мотоциклни уа жарата эдим.

Ол кюнден башлап, Мурадин келини бла саламлашмай тебреди.

Ахырында, жаш эки чархлы айгъырын, элтип интернат школну техника кружогуна берди. Жашчыкъла бек къууандыла, Мурадинни кеслерини кружокларына алдыла, ёшонюне значок такъдыла, болмагъанча уллу ыспас этдиле. Мурадин да ыразы эди. «Бу зат мени акъылыма шёндюге дери къалай кемеген эди? — деп башын булгъай, ол, ызына да къарай, юйюне къууанып кетди. Жашчыкъла уа, ол кюн окъуна отжюрек атны кесек кесек этип чачдыла.

Дагъыда кюнле, ыйыкъла оздула... Мурадин мотоциклни тюшонде окъуна аздан аз кёре башлады. Сора, дин ахлусу болмаса да, ол аллах санга шукур, къалай эсе да жазыкъсындынг», — деди.

Шахарда мотоцикл эслесе, шуёхум, аны тауушун эшт-мез ючюн, къулакъларын жаба эди, кёрмез ючюн кёзлерин къысып бир жанына бурула эди.

... Бир жол Мурадин, ишине бара, адамла лотерей билетле ала тургъанларын кёрюп, киоскагъа жаллады. «Мен да бир эки билетчик алайым. Ким биледи, бир кюйюз не, жууурт айранны сууута турургъа холодильник тюшюп къалса уа, ансы ол ант жетген мотоциклни хата-

сындан юйюмде кьутургъан бугъа мюйюзюне илиндирир зат къалмагъанды. Насыбыбыз иш тутса уа».

Кюнлени биринде конструктор бюрода Мурадин бла ишлеген жашла аны чакъырадыла.

— Лотерей билетниг бар эсе, кел, къара, тираж чыкыгъанды, — дедиле. Мотоцикл иш утсанг, бизни да жюрюте турурса.

Мурадин хуржунундан эки билетни да чыгъарып, бармагъы бла тиражда номерлерин излеп башлады.

Алайына жашны бетп агъарды, кёзлери кьутургъан бугъаны кёзлерича жандыла, солуюу тыйылды, тюп эрни уа къалтырап башлады.

— Думп болугъуз аллымдан! Не керекди сизге менден! — деп кычырды Мурадин, тюзюн айгханда уа, жарты кесилген кьочхарча хырылдады. Сора, онгсуз болуп, диваннга ауду.

Тиражда Мурадинни лотерей билетни номери бла сериясы болгъан тизгинде — мотоцикл «Планета» деп жазылып эди.

ТЁЗГЕН ТЁШ АШАР

Электропоезд узун созуп сызгырды да, Нарсанадан атланды. Мен юйюме, туугъан Нальчигиме ашыгып барам. Бу поезд менича ашыкъса эди, былай сюркелип бармаз эди. Учхан этер эди. Аудан а жаным чыгъады. Алай бир жары кирип ауузланыргъа уа заман жокъду. Андан сора да юйдегиле аз ашайса деп тырман этнучюдюле да, бюгюн жангы жылны байрам къангасына олтургъанлай, ала манга жангы жылда алай тырман этмезча этергеди муратым. Тёзерге керекди. Тёзерге. Юйде кьозу эт, ол мен сюйюучю бишлакъ, хычин-мычин, бёрск-мёреклени уа айтмай окъуна кьой. Шампан шешала да холодильникде кезнулерин сакълап тура болурла. Со-

ра — жёрмеле. Кете туруп аланы ары кесим хазырлап салгъан эдим. Къайтханлай, жёрмени ууакъ кесип, туз-лукъчукъгъа да тийрип... ох-ох ичим шор тарайды. Бештауда столовийге кирип бир затчыкъ къапмасам... борбайларым артал да бошайгандыла...

Угъай, тѳзерге керекди. Тѳзерге. Кѳпге тѳзген азгъа да тѳзер. Энди, ёгюзню соя кетип, къуйругъунда бичакъ сындыргъанлай этмейик. Чыдамлыкъ. Тѳзюмлюк. Тѳзген тѳш ашар...

Поездни чархлары хар рельсле къошулгъан жерде тыхырдагъандан, ичим тулукъ таууш этеди.

Есентукда, биреу вагоннга кирип къатымда олтурду. Къайда кѳргенме мен муну? Мен анга къарайма, ол манга къарайды. Аланына, экибиз да секирип бирден турдукъ.

— Багъырбашев! — деп къычырды ол адам битсеу вагоннга зитдирип. Сора, мени эмеген къучагъына жыйып, сюеклерими чыкъырдатды, жыягъыма уппа этди.

— Митя! — деп шыбырдадым мен да (къычырып къаруу манга къайда). Сора, жыягъымы аны жюлюнмеген жыягъына къысдым.

— Ма тюбешну десенг! Къайдан чыкъдың, шуѳхум! — деди ол. — Мен сени кючдеп-бутдан таныдым да. Тохта-тохта, пенча жыл озгъанды андан бери?

— Э-э, теѳри, аз а озмагъанды (жылланы санар кюлюнг болса уа!).

— Он беш жыл! Он беш жыл... Шѳндю уа неге жа райса? Ненча сабийинг барды? Ол, Галячыгъ а эсингдемиди? Бек арну къызчыкъ болуучу эди. Кеси да санга былай... э-э, бек татлы шуѳхла болуучу эдигиз да.

Энди «кел, бу тюбешнубюзню хурметине бир зат» десе тѳзаллыкъ туююлме. Ма поездибиз да Бештаугъа жетди. Энди тюшерге керекди. Алай эски шуѳхум, ауур къолун имбашыма салып, олтуртуп къойду. Ишни болушун, бек ашыкъгъанымы айтдым.

Ашыкъма, энтта да беш-алты сагъат барды, артха келе тюшерсе.

Мен жукъ айтмадым. Шуёхум а эски тенглерибизни эскереди, озгъан заманыбызны алапатлыгъын суратлайды.

— Эсингдемиди, ол тырманчы профессорну лекциясында кычып, стипендиябызны толусунлай ресторанда кыюп кетгенибиз. Болса да, ол мыйыкълы узбеклини лагманларындан бла мантыларындан нечик тойгъан эдик. Кёзюм кырангы этди. Митяны татыулу хапарындан бурнума исси мантылары ийсин урду. Ичим кыая оюлгъанча гырулдады.

— Эх, анасыны, нечик залим кюнлерибиз болуучу эди. Студент жылла! Жашлыкъ дегенинг алайды да! Энди уа не? Ишлейсе, ашайса, ыйыкъдан бир кино, кыонакъла, саллы бирде, бийчени энчи эркинлиги бла ресторанга барабыз.

Ашны юсюнден энтта да бир айтса, тёзюмюм тауусуллукъду. Артха кыайта биягъы Бештаудан энтта да бир оздукъ. Хапарны, эскериулени ахыры уа алыкъын кёрюнмейди. Сагъатыма терк-терк кыарай башладым. Шуёхум а бардырады, тохтатыр умуту да жокъду.

— Ол Виктор а эсингдемиди? Тохта, дукъумун унутуп турама. Фахмулу жаш болуучу эди. Артта академияны да бошاپ Сибирге кетген хапарын эштген эдим. Ол кесине ушагъан уялчакъ Валячыкыны ашырама деп кесин итге талатханы уа эсингдемиди? Алапат жаш болуучу эди.

Шуёхум битеу бизни бла бирге окъугъан кыызла бла жашланы санап бошагъынчы, поездибиз бла энтта да ары бла бери бир жортуп кыайтдыкъ. Ахырында Бештаугъа жетгенбизде, мен жукъ айтмай, жолдашымы кыолун кыысып, (айхай, кыысар кыарыуум болса, мен аны сюеклерин ууатыр эдим) вагондан тышына секирдим.

— Кыайрыса, алан тохта!— деп кыычырды ол.— Тохта, ресторанига барып бир кесекчик олтурайыкъ маржа.

Ол сагъатда хуржунумда кeroхум болса, аны битеу болгъан огъун шуёхума жандырыр эдим.

Ол күүууп, мен къачып, бир кесек бардыкъ да, насыбыма, тебрей тургъан трамвайны эслеп, къалай эсе да ичине ташайдым. Аллахха шукур. Къутулдум болурма дейме. Сагъатыма къарадым. Оннга ишлеп башлагъанды. Алыкъын жеталлыкъма. Алай, станцияда болгъан битеу автобуска, мен ары жетер-жетмез, менден къачханча, төрт жанына чачылдыла. «Я мени жаратхан, мен санга не хата этгенем». Ёрге-эншге чабама. Ахырында бир къара «Москвични» эслеп, сора-ора тургъан болмай, ичине кирип орналдым.

— Нальчикге! Теркирек кымылда, шуёхум! — дедим муркгу эте тургъан бир кишичикге.

— Мен бир жары да бармайма! — деди ол элгенин.

— Мен а къайры баргъанынгы сурамайма. Теркирек жетдир мыллыгымы Нальчикге.

Шуёхум (жангы шуёхум) андан ары сёз къайтара къыйналмай, къарамын менден алмай, машинасын къурду. «Аллынга къара» деп кычыргъанымда уа, къараторун чочутуп, жолгъа бурду.

Тюгел беш минут да озгунчу, арыгъанданмы, аяданмы болур, теке къалкыу эте башлады, дагъыда бир кесекден а терен жукъугъа бёлендим. Тюшюмде уа уллу столну юсюнде шампан шешаланы төгерегинде къозу эт тылпыу эте турады, мантыла, лагманла, таматаны орнунда уа ол поездда тюбеген шуёхум бир къолунда бичагъы. бирси къолунда уа сенеге бла жёрме юлюшюмю ашай олтурады.

Мен элгенип уандым. Сагъатыма къарадым. Сагъат онбирге иштей тебрегенди.

— Жигит бол, шуёхум, жигит бол! — деп къатылдым шофёрну имбашына, — падчах столгъа кечигип къалабыз! — сора биягъы жукъугъа кетдим.

Бир заманда шуёхум (жангы шуёхум) мени уятды

Мотору бузулгъанды, — деди ол.

Ол хапарны эшитгенде, кёзюм къарангы этди. Машинадан чыгып, ызыма къарадым. — Ёзен. Аллыма къарадым—ёзен.

Шофёр а, белине дери мешинаны моторуна кирип, не эсе да бир затла жаншай кюрешеди. Мен да аны тегерегине айланама. Ахырында он экиге он минут къалгъанын эселеп, сууукъ къаргъа олтурдум.

— Эй, шуёхум, къои моторну. Кел былай. Жангы жыл бла алгышлайым.

Кишичик, къоллары кир буштукъ бла сыйпай, аллыма жанлады.

— Къабаргъа жугъунг бармыды?— дедим.

Ол жукъ айтмай, мешинаны ичине кирип, бир кефир шеша бла ётмек кесекни чыгарды. Азыкны кёргенде, жүрегим терк-терк ура тебреди, санларым а артал да бошая башладыла. Энди шампаны, кёзу эти да, ала бла бирге уа лагманы, мантысы, жёрмеси да шайтанны юлюшо болсунда.

Сагъат он экиге жетгенде, ол шофёр кишичикни кёкюрегиме къаты кысып, жүлюнмеген жыягъын уппа этдим. «Жангы жыл бла, багъалы шуёхум!».

ЖОЛОУЧУЛУКЪ

Ма, биягъы мени командировкагъа недели. Бухгалтер жол къагъыт бла кызыл тюменликни кълума туттурду, терен ахтынып, манга сукъланган бет бла къарады. Сукъланмай а!

Командировка дегенинг жолоучулукъ туюолмюдю. Узакъ Калахарнини кзум ёзенлерин, не да Гвинеяны тахлыкъ агъачларын, Тибетни кююш таракъларын кёрюрге тюшмесе да жолоучулукъ дегенинг жолоучулукъду. Жолгъа чыкълан адамны сезимлеринден сейирлик а не

зат болур? Айтдырмай кьоймай эсегиз а, шуёхларым, менме деген курортда, Къара тенгизни, не да кёксюл Адриатиканы жагъаларында исси юзmezге жатып сыртын кюйдюрюп тургъандан эсе да, жолоучулукъ игиди.

Командировка дегенинг, кертиди, курорт туююлдю: ары солургъа деп киши да бармайды. Болса да, кюндюз жумушунгу эрттеракъ тамамлап, салкъын иигирде аз таныгъан шахарынгы, артал да танымагъан танышларынгы ичинде айлангандан уллу зауукълукъ кьайда! Зауукълукъ дегенинг да олду ансы.

Алай болгъанлыкъгъа, мен бу жол командировкама артал да кьууанмайма. Кёп болмай жолоучулукъдан мен сынагъан «зауукълукъланы» аллах душманыма да сынатмасын. «Командировка» бла «къонакъ юй» деген сёзлени эштгенлей, кёлюм аман этип башлаучуду. Бююн менича жол кёллю болгъанланы кёрсем а, жаным алагъа асыры ауругъандан, терен ахтыныучума: «неге кьууанасыз, насыпсызла, харипле!».

Ол аман эринчек Обломовха мен бир заманда да ушамагъанма. Махтанганыма айып этмесегиз а, тап Тенгиз Синдибад бла Робинзон окьуна узакъ жолларына менича таукел бир заманда да атланган болмаз эдиле... Ма алай суююучю эдим мен жолоучулукъну. Тышына кетмей, бир эки ай кьалсам а, таза да ауруп башлаучу эдим.

Энди уа... Ол алгъын командировкада мен сынагъан азапла эсеме тюшселе, тамагъым сарымсахны чибжи кьатыш чайнап жутуп, ызындан а кукурт кьатыш аракы ичгенча болуучуду.

... Ол жол, дунягъа жашил кьууат берген апрелни жылы кюнлерини биринде, жангы капрон плащымы бир кьолума, бир кьаты ич кийим, тиш щётка, сапын орун салынган чемоданчыгъымы да бирси кьолума алып, жолгъа чыккдым.

Мен, дуняя зауукълугъуну неси, кёкге, жерге да кьуанчлы ышара, уллу автобусха минип, аны жумушакъ

шинтигиңде орналдым. Бир кесекден а машинаны кенг терезесинде телеграф чыпынла бла назик терекчиклени чарништерине къарай, къалкъыгъанчыкъ да этдим. Машина уа гюрюлдегенин тохтатмай барады.

Мени биринчи татлы къонакъбайым — жылы автобустан, ингир ала сагъат сегизде чыкъдым. Биринчи сагъышым — къонакъ юй бла жатар жер болдула.

Аруу шахарны тюкен терезелерине, кёкде чыгъа келген жангы айгъа къарай, ашыкъмай, къонакъ юйлени бек бийигини аллына келдим. Ол, кеси да шахарны тюз ортасында эди. Туурасындан къарай кетдим да кёзюм уллу кенг балконга илинди. Балкон дегенинг не десегиз да, алапат затды! Эрттенликде эртте туруп, анда гимнастика этерге болады, не да салкъын ингирде олтуруп, орам бла ёрге-энше озгъанлагъа къараргъа да жарайды. Эшта, тёртюнчю этажда ол балконлу номерни сайлап, анда тохтайым. Алай табыракъ болур.

«Улакъла, кёзула...» — деген макъамны да сызгъыра, къонакъ юйню администрациясыны терезечигине жаппадым.

Ингир ахшы болсун! Командировкагъа келгенме, сизни юйню сайлагъанма. Бек жаратама сизни къонакъ юйюгюзю. Бек ариуду. Манга ол тёртюнчю этажда...

Мен сёзюмю да бошагъынчы, бир сагел китапны окъуй тургъан чырпабаш тиширичукъ кызыл тырнакълы бармакъчыгъы бла бир гитче къангачыкъны къакъды. «Жер жокъду» деген къара харфланы кёргенде, кёзюм къарангы этди, жүрегим капрон плащымча такъыр болду. Жазууну къайтарып-къайтарып окъудум. Алай болгъанлыкъгъа не кёп окъусам да, магъанасы тюрленмейди, зыраф кыйын.

— Ол дегенигиз? — дедим мен, бир кесек эс жыйгъанда. — Быллай уллу юйде бир жер да болмай а. Балконсуз окъуна болсун.

Сары бурма башчыкъ къалтырады, узун къара бурма

кирпикле шыбыр-шыбыр эте кымылададыла, бишген чум сыфатлы эринчикле манга, ангылаусуз сабийчикгеча, ышардыла да, терезе жабыучукъ этилди.

Мен а уялган окъуна этдим, «Быллай уллу юйде жер да болмай а...»

Меничала уа азыдыла? Жюрегими апрель кечесича къара мудахлыкъ бийлеп, ары-бери атладым. Биягъы терезичики акъырын къакъдым. Ачылды.

— Окъугъаныгъыз... э-э, сейирлик китап болур дейме... Мен да бек суйюучюме былай бир бирде окъургъа,— деди ким эсе да, мени ичимден жойкъулланган аваз бла.

— Суйюучю эсегиз,— окъугъуз,— деп зынгырдады терезечик, ол кызы а кызыл тырнакъчыгъы бла биягъы къангачыкъны къакъды.

Бирси къонакъ юйледе да мени къууандырмадыла. «Жер жокъду» деген сёзле кёзлерими кысхаида да кёрюнюп башладыла. Апрель айы болганлыкъгъа, кече узуну орамда айланып туругъа бир да суймей этдим.

Тышына чыкъдым, ач да болганма. Сора, къуру кесинлей, жан жашамагъан айрыкамда къалган Робинзон эсиме тюшдю. Мен а, аллахны ахшылыгъындан, ресторанда да ашайлыкъма. Бир кесек ауузланайыкъ да ардаракъда къонакъ юйлеге телефон бла сёлеширбиз. Алай этдим. Сора биягъы столума къайтдым. Терен ахтынып, тегерегиме къарагъанда, «шайтап суудан» асыры оздургъан биреулени эки милиционер тышына ашыра тургъанларын эседим.

— Эврика! — дедим ол муратына жетген къарт Архимедча. Хар кесн панысын сакълагъан шахардача, мында да ол бир-бир эр кишиле къала туруучу юй болмай амалы жокъду. Кесим сынамагъанма, алай бир антлы тенгими хапарына кёре, анда бир кече къалыргъа болдукъду. Кысхасы бла жайыкъдырыучу юйде (не тапсызды хайырсызны аты да) къалмай эсем, этер амалым къу-

ругъанды. Ол аламаг зат акъылыма келгенге кесим да сейир этип ышардым.

Алай, жалгъан къууанчым мудахлыкъгъа алышынды Тейри, ары да алай бош алып а къоймазла. Не этейим да сора?

Биягъы бетим жарыды. Бир къаугъа кибикчик къурайым да, кеслери окъуна чакъырып элтирле.

Арлакъда экинчи биштексни тындыра тургъан 56-чы размерли жауурунланы эследим. Угъай, бу жарарыкъ туююдю. Мен излеген юйге кеси тюшюп къалыргъа боллукъду. Андан сора да мен, сабийликден берн да кесим башлап, туююшге къатышмагъан, ол ишге къалай базынайым? Алайына кёзюм, ол манга аш келтирген официанткагъа илтиди.

Келчи, кызы, былай — дедим мен оноучу ауаз бла. — Сиз мени кертн да, юйсюз итгеми санайсыз? Бу шишликмиди, огъесе илибизиретилип тууралгъан эски чабырмыды? Айтчы аны манга!

Алай, официант кызы, болгъанны аманын къуюп кетер орнуна, уялгъандан къып-къызыл болду. Кечгинлик тилей, манга айтыргъын аш бишпручюлеге асырап, аллыма жауу саркъа тургъан жангы шишликни келтирди. Болмады ишим.

— Сиз манга къоньякды деп бу жётел дарманын некингенсиз! — деп буфетчиге айландым. Алай, ол да, мен умут этгенча, тартышырны орнуна олсагъат, акъ жанжаулукъну да билегине атып, жангы шешаны чапдырды, пашотун, буштугъун да, мен кёре, кетерип, жангы коньякдан къуйду. Ачыудан тюп эрними къапдым. Ай антсызла, кереклиде уа быллай мёлекле болмаз эдингиз...

Къысхасы бла айтханда, мен бу жол дауур къурап, милицияны эсин бурдуругъа угъай, бош аны буфетчи киши бла официант къатын жапсарыргъа кюренген сиркнү сабийчикге ушап къалдым.

Алайына бир жаш сержант мени эследи.

Санга уа не керекди? — деп башладым.

— Охо-охо, гражданин, къайгъы этмегиз, ашагъыз.

— Сен кесингсе гражданин, мен а Чивгиз Ханны туу-дугъума, къарама манга, — дедим мен, сора дагъыда бир къауум сёз къошдум, жигитлигиме ичимден сейир эте. Сержант мени арну сёз бла жапсарыргъа кюрешди. Алай, мен аны Унтер Пришибеевге ушатханымда «Келчи мени бла» деп эшикни кёргюзтдю. Тышында да бир кесек тартышдыкъ.

— Ма, — дедим кесим кесиме, — бусагъат бизни «уллулугъубузну» машинагъа, мотоциклге болса да, миндиредиле, арну айта, жукъларгъа элтедиле.

Мени «къонакъ юйюм», «люксса» ушай эди деп айталмам, балкону да жокъ эди, алай терезедеги темир чалдишлеге уллу эс бурмай, мычымай тешинип, къаугъасыз, дауурсуз жатар жериме кирдим. Уяниганымда терезеден гитче тёртгюлчюкlege бёлюнген булутсуз кёкню кёрюп, кийине тебретим. Манга биринчи тубеген милиционер жаш бла татлы тенгим блача жарыкъ саламлашдым. Сора «жатар жер ючюн ненча сом аласыз?» — дей хуржунума узалып, бохчамы чыгъардым.

- Жукъ да алмайбыз алыкъын, — деди милиционер жаш.

— Ол деген неди? Теркирек чыгъарчыгъыз, маржа, мени мындан! — деп беш сомлукъну узатдым.

— Ашыкъмагъыз, — деди жаш сансыз ауаз бла, — алыкъын энтта да он тёрт суткагъыз барды, ахчаны да артда телерсиз. Ашыкъмагъыз.

... Андан сора уа, биз газ быргъыла салыргъа кетдик.

ХАЛАЛ АДАМ

Кавказыбызны арну жашил шахарчыкъларындан бири. Жай кюн асыры кыздыргъандан, асфальт окъуна жумушагъанды. Хауа уюп тургъанча кёрюнеди, терек чапракъланы болуучу сериуюн тепдирмейди. Ауузланып, сууукъ нарзанчыкъ да уртлан чыгъар мурат бла, машинаны ресторан аллында каштан тереклени салкышында тохтатдым. «Солу, харип, сен да аз жортмадынъ бу кызыу кыямада!» — Мен ашыкъгъанлыкъгъа, ресторан дегенинъ ресторанды. Мычыргъа тюшдю. Болса да сагъат чакълыны ичинде нарзан шеша бла бифштексни, кыйналыргъа тюше да онглап, дагъыда бир он беш минут официантны сакъларым. Сора, жангыдан ач болуп квалгынчы деп, теркирек чыкъдым. Иесин тауушсуз сакълан тургъан машинама таба къарадым.

Минерден алгъа, этнучюмча, аны тегерегине бир къаты айландым. Айландым да, арт онг чархы жетмегенин эследим. Уллу сейир тамашагъа квалдым. — Ярабий, — олсагъатха муу чархы кыйры тегереп кетерге боллукъ эди? Огъесе, юйден окъуна юч чархы бламы келген болурма? Сора, игирек къарагъанымда уа чархны орнуна кирпишчикле кваланып тургъанын эследим. Кызыл бишген кирпишчикле.

Бу чархны ким эсе да бек керекли болуп, алып кетгенин мен, кеп сагъыш эте турмай, ангыларым. Да ёнге уа. Керек болмаса башхасын алмай ол бу арт чархны нек аллыкъ эди. Сора, мени ол адамгъа жаным ауруду. Ай харип а, бу ахырзаман иссиликде бу болмачы зат бла ол квалай кюрешалгъанды? Алай тынч иш гойюл эди да. Ол а, аны юсюне, кирпишчикле да квалап кетгенди. Ма халал жюрекли адам десенг быллай болургъа керекди. Башхасы болса уа хау, санга кирпишчле излей айланыр эди. Сакълан тур.

Ол чархны орнуна кирпишчикле салмаса, машина аууп кьалыргъа боллукъ эди. Ауса уа, кьанаты бюгюлюп, бояуу да бузулур эди. Сора, артда бояу излеб а бир кёр.

Дунияда ахшы, халал жүрекли адамла, не десенг да, аз туйюл кёреме. Хар атламда да тубейдиле. Ма, бу мен танымагъан адам да... Ашыгъа да болур эди. Машинасында, ким биледи, саусуз апасы, не да больницагъа ашыкыгъан юйдегиси сакълай болур эди. Насыпсызла, ол сагъат кёзюме кёрюндюле. Ай, ол кезинде мен былайда болсам эди, кесим окъуна, жеңглерими кьайырып болушур эдим. Болушмай а!! Биреу биреуге болушмаса, биреу биреуге быллай кезинюнде онг тапдырмаса, дунияда жашауу не магъанасы барды. Жокъду алай жашауу калек магъанасы.

Мени аргал да танымагъан адам, чархны алгъандан сора, машина аууп халек болмасын деп, багъалы заманын бу кирпишчиклени кьаларгъа да аямагъанды.

Аллай кьайгырыугъа жүрегим асыры эригенден, кёлюм толду. Ахшылыкыгъа—ахшылыкъ, адамлыкыгъа — адамлыкъ бла жууаплау бизде тёреди. Алай, мен ол адамны, энди кьайда излей турайым ыспас этерге, сыйларгъа да.

Болса да, ол мени сакълаялмады. Аны себепли, мен борчлу болуп кьалдым. Ай, ол адамгъа энди мен бир тубесем эди, борчуму артыгъы бла кьайтарыр эдим. Не болса да ыразы этер эдим. Алай, не медет. Энди сен анга кьайда тубериксе.

Терен ахтыныц, багажшикден жангы чархны чыгъардым да ол урлан... тоба-тоба, ол амалсыздан алынганны орнуна салып, жолгъа атландым.

**ХАНАРНЫ
КЪЫСХАБЫ**

ЧОМАРТЛЫКЪ

Адам улу жаратылгъанлы бери, исанны бек алаMAT. бек ариу шартларындан бири болуп келген — чомартлыкъды. Аны ангыламагъан жер башында ким барды. Эшта, болмаз аллай адам. Биз да ангылайбыз. Керти да, адамны бек ахшы шартларындан бири — чомартлыкъды.

Сёз ючюн, сен биреуге тюз жүрекден бир ахшылыкъ эте эсенг, анга татлы сёзюнгю аямагъанча, игиликни да аямай эсенг, сен айхай да, чомарт адамса. Биреуге ахча бла болушлукъ эте эсенг а — аны не айтыр кереклиси барды. Сен биреуге ахшылыкъ этну бла чекленип къалмайса. Сен кесинге да жүрек рахатлыкъ табаса. Алай туююлмюдю? Оллахий, алайды. Адам кеси кесине бюсю-

рерге сус эсе — биреуге ахшылыкъ этсин. Ол заманда, ол кеси кесине кычырып айтмаса да, ичинден а: «аперим, шуэхум, сен халаал адамса, ахшы адамса» — дер. Не да, бош сабыр ышарып кьояр.

Алай чомартлыкъны да чомартлыкъ биледи. Бир бирде, сёз ючюн, ол сен чомартлыкъ этген адам сени халаалдыгъынгы ангыламай окъуна кьояргъа боллукъду. Тап ысиас окъуна этмей кьояргъа боллукъду. Алай эсе уа, чомартлыгъынгы кергюзтюрге сус эсенг, бек алгъа сагъыш эт. Аны тюз ангыларламы, анга тийишли багъа би-чёрлеми деп сагъыш эт.

Былялай оюмгъа мен кёп болмай келгенме...

... Узунбел автобус, Огъары Къабакъгъа жетип, ызына айланады. Жай кюн битеу болгъан нюрюн элге теге, жылтырайды. Салкын эрттенлик. Эллиле автобуса ашыгъын мипедиле. Асламысы, шахарда ишлегенле, ишлерине ашыгъадыла. Кимле базаргъа тебрепдиле, кимле уа кьонакъгъа атлангандыла. Халкъ кёпдю, автобус а жапгызды.

Ма, бир кесекден, асыры толгъандан, аны темир къабыргъалары чыкъырдап башлайдыла. Ахырында уа тозурагъан эшиклерн кючен-бутдан кыжылдай жабылдыла. Автобус ычхай, гюрюлдей, ох-тух эте, жеринден суймегенча ахтышып тебрейди.

Машина, тёбен ёр башына чыкъгъанлай, шофёр билетле алыгъыз деп кычырады. Олтургъанла, сюелгенле, кысылгъанла, бюгюлгенле барысы да, кими бохчасына, кими хуржунуна узалды. Доммакъ шайла, апасыла бирем-бирем желим табакъчыкъгъа кьюладыла. Санлы бирде, машинаны неси артха айланып билет журунланы узатады. Бир бирде уа, аланы да, ол шайла бла апасыланы юсюне атады. Бир кесекден дагъыда, аланы артха узатады. Сора, дагъыда.

Адамны чомартлыгъыны чеги жокъду. Алай бир жарсыу. Ол чомартлыкъгъа тийишли багъа берилмейди, ыс-

нас этилмейди. Адамла билет алмагъанлыкъгъа, автобусну цархы тешилмейди, гюрюлдегени кьурумайды. Алай...

Мен ангылагъандан шофёргъа шайла атыу, аны намысына чюйре келеди. Ол зат аны кёлюне тиерге окъуна боллукъду. Кесигиз эслеген болурсуз, ол доммакъ шайчыкълa ючюн кишиге ыспас этерге да суймейди. Шай дегенинг ол неди? Ол ахчамыды? Ма аны себепли, ол шайланы барысын да бирге жыйып, къагъыт ахчагъа айландырын, арну конвертчикге салып, не да, андан да игиси уа, омакъ кюбюрчекчикге атып, берселе тап болурму эди ден оюмлайма. Кюбюрчекни кызыл, не да кёк дарный шынтагычкыкъ бла байласа уа, андан да игиди. Дагъыда бир зат. Ол конвертчи, не да кюбюрчекчикни тышында былай жазаргъа да боллукъду:

«Бизни багъалы, жандан суйген шофёрубуз! Сен бизни баш элден сахаргъа машина бла элтгенинг ючюн, бу саугъачыкъланы таза жюрекден беребиз. Аз кёрюнсе, тилейбиз, айып этме, дагъыда къошарбыз».

Былай саугъа, аны алгъанны жюрегине жетерине ишегигиз болмасын. Былай саугъланы алгъан адам ыспас этмей, айхай да, къоярыкъ туююлдо.

«Ол деген неди?» — дерикле да болурла.

«Къыралны машинасы бла баргъанлыкъгъа, аны элтгениге саугъа этген, ол неге ушагъан ишти?» — дегенле да чыгъарла.

«Биз берген шайла къырал казнагъа къошулмай, биреую хуржунуна нек тюшерге керекдиле?» — деп да айтырла.

«Автобуспа минип, жолну багъласын берип, билет алмай баргъан, ол не ишти?» — дегенле да табылырла. Алай, ол соруугъа мен, айып этмегиз, шёндю жууап бералмайма.

АЛТЫ ШАЙ

Жарым кило қыйма дегенінг—сом бла эки апасы болады, эки нарзан шеша эки апасы болсун, бишлакъ - сом бла къара сом, чөплеу жау да юч апасы бла юч шай. Барысыны да багъасы — төрт сом бла бир шай. Ыхы... Мен беш сом бердим. Қыйтырыгъы төрт апасы бла юч шай. Кассир а манга сом бла къара сом қыйтаргъанды.

— Жолдаш кассир, сиз манга алты шай артыкъ бергенсиз.

— Игирек сана! — деп қойду кассир бери да къарамай.

— Кечгинлик беригиз, мен санагъанма, энтта да санайым, алай, алты шай...

— Кетчи, ахшы жаш, чырмама ишине, — деди очередде сюелгенлени къауумундан биреу.

«Да озгъаннга озсун», — деп арсарсыз тюкенден чыкъдым. Алай тюзюнлей юйге кетип а къалмадым. «Угъай, шуёхум, алай жарамайды, — дедим кесим кесиме. — Ёмюрюнде биреуню капегин хуржунунга салмай келип, энди уа былай этсенг, халкъгъа не бет бла къарарыкъса? Ол кассир тиширыуну сабийлери, къарт анасы да болур. Бююн мен — алты шайын, тамбла бирси сомун, бирси кюн да алай болуп барса, растрат болур. хакъындан тыярла». Сора, ол тиширугъа жаным ауругъандан тюп эрним къалтырады, кёзлеримде мылылыкъны сездим. Ажымлы жангылыч этмез мурат бла ызыма қыйтдым.

— Мен, жолдаш кассир, сизни тынгысыз этерге артал да суймейме, болса да артыкъ шайчыкъла...

— Очередге тур, — деп қойду ол, къарамын да башхалагъа буруп.

— Жаш, низамны бузмай, артха барып, очередге турсагъыз иги болурму эди жаныгъызгъа, — деп къошду жаныгъан ауаз бла бир жукъасакъал кишичк.

Ма шөндюгю жаш төлю. Не хурмет, не намыс... — деди бир кьарт кьатын.

— Бар-бар-бар, кёп жаншамай, — деди жашаулу тиширыу тюкенин эшигин кёргюзте.

Тёзюмюм тауусулду. Ачыуландым. Ачыуланмай а! Мен, бир халал жюрекли, тюз акьыллы, таза ниетли адам, кассир жангылып берип кьойгъан шайланы артха, кесине кьайтарыргъа кюрешеме, была уа... Бнягъы алты шайны ууучумда кьысхаплай, тюзлюкню жолун касса габа сала башладым. Капеклени терезечикге кючден бла бутдан узатдым. Алай, эки киши бла бир кьатын, болгарьаны аманьн да кьуя, мени бир жанына тюртюп чыгьардыла.

— Кьарачыгъыз бу бетсизге!

— Кьоймагъыз аны очердеге!

— Ма бююнню жаш төлю, не бет, не хурмет...

Артал да кьабындым. Ууучумдагъы шайланы да кёргюзте, хыны сёлеше башладым:

— Была биреуню ахчасыдыла, кьол кьыйыны. Мени туююлдюле. Кассирге береме. Жарым кило кьыйма, эки шеша, бишлакь, жау... — Алай манга киши тынгыламайды. Киши сёзюмю эштирге суюмейди.

— «Кьыйма», «шеша»... Низамны бузмагъыз, гражданин. Айып туююлмюдю, бир уллу киши, ай-ай-ай. Кесигизден тамата сюелип тургъанлай. Ол шеша-меша дегенлеринг а бирси тюкенде сатыладыла. Кьаллайы суюсенг, алайы... Айыпды, — деди бир чалбаш.

— Туююлдю, туююлдю, ёмюрюмде биреуню капегин хуржунума салмагъанма. Неге кьычырасыз! — дей бнягъы мен алгъа ётерге кюрешдим. Алай кассагъа жеталмадым. Дуння тегерегимн алды. Бир огьурсуз кьатын а уллу кьара бохчасы бла кьулакь жаныма кьыздырыргъа аздан кьойду. Хал осалгъа кете башлагъаны баям эли. Эшта, бу шайланы да хуржунума атып кетип кьал-

магъанымы осалмытда этдим... Угъай, алай жарамайды.

- Тынгылагъыз о жамауат, эштигиз антханымы. Мен жукъ да алмайма. Аллыгъымы алгъанма, жарым кило кыйма, эки шеша... бу алты шайны кассирге берме кююгуз.

Эштингизми аны! — деп кычырды ол къара бохчалы къатын кёл кенгдирген ауаз бла, «эки шеша, кыйма». Быллай ичгичиле туююлмюдюле низамны бузгъанла, хурмет, намыс дегенни билмегенле!

«Отда кюйген алты шай ол болсун», — деп оюмлай, бу къазауатдан къутулур акъыл бла ктерге умут этдим. Болса да бир кючлю къол билегиме жабышханын сездим. Артха къарагъанымда, сержант чынланы эследим. «Быллай палахха уа сени жауунг къалгъа эди».

— Гражданин, чыкъчы былай, — дегенни айта гюрюлдеди милиционер чоюн тауушлу ауаз бла. — Нек бузасыз низамны?

— Жолдаш сержант, жаным санга къурман, багъалы сержант, мен эки шеша, кыйма...

— Келчи мени бла.

- Эки шеша, кыйма, жарым кило шеша...

— Ангылайма, ангылай, «эки кило шеша», — деп эриклей, сержант авторучкасын чыгъарып, не эсе да бир затла жаза тебреди.

— Менде терслик жокъду... ёмюрюмде биреуно капегин... эки шеша кыйма...

— Шеша-мешаны кый да, гражданин, халкъ жыйылгъан жерде низамны бузгъанын ючюн, алты шай тазир телерге керекди.

- Непча, непча-а? — Кёлюм аман эте башлагъанды.

Алты шай.

Ууучуму мыдыхча кюйдюрген капеклени сержантха арсарсыз узатдым. Жарым кило кыйма, бишлакъ, эки

нарзан шеша, чёплеу жау да сумкамда, юйге кесн аллы-
ма сагъыш эте барама. Ёмюрде биреуню капегин хуржу-
нума салмагъанма. Ол алтын жоругъума не кыйын ке-
зпуледе да кертичилей къалгъанма. Бу жол да...

АХЫР СЕЗ

... Азнауур улу Зулкъарней а алгъыш сёзюн андан
ары бардырады. Ауазы къалтырайды, солууун кючден
ала башлагъанды.

Къара костюмлу эр кишиле бла къоланжыйрыкъ къа-
тышла аны кёз аллында седирей баргъан тумандача кё-
рюнедиле. Зулкъарней, мудах къарамын терезе таба бу-
руп, къарангы кёкню кенглигинде бутхуз жылтырагъан
жулдузлагъа къарады.

— Бизни багъалы жолдашыбыз, антлы тенгибиз! Сен
бизни аллыбыздан билмей тургъанлай кетдинг. Сени биз-
ден замансыз кетнуюнг, жүреклерибизге сау болмаз жа-
ра салды, барыбызны да мудах этип кёйдю. Алай биз.
сени жолдашларынг бушууну, къайгъыны да онглап, сен
кёргюзтген жол бла бара, сени бла бирге башлагъан иш-
лерибизни бютюп да уллу кюч бла тиежегине жетдирип-
биз, сен юйретгенча ишлербиз.

Сени бла бир сатырда бара, биз кёп ахшы ишни тын-
дыргъан эдик, махтау да алгъан эдик. Алай жетишимсиз
жерлерибиз, ууакъ жангылычларыбыз да бола тургъан
эдиле. Бизден асыры терк кетдинг деп да, ма аны ючюн
айтама. Кёп хорлаугъа тюбеген эдик, хорлатхан да этиу-
чю эдик. Алай, он эки айны ичинде кьюуанч-бушуу кю-
нюбюзде да, сен бизге кёл этдирип тургъан эдинг.

Алайына Зулкъарнейни ауазы тюрленди, солууу та-
магъында тохтап, къолу къалтырады да, къолунда тутуп
тургъан бакалындан шампанский аны иштетича таза стол
жабыугъа тёгюлдю.

Жилямсырагъан тиширыула акъ къол жаулуукълары бла кёзлерин бирден сыйпадыла. Эр кишилени уа боюнларында тукъурлары бирден кымылдадыла.

— Бизни хурметли жолдашыбыз, — дегенни айтып бардырады Азнауур улу андан ары сёзюн, — бизни жандан багъалы тенгибиз, бу бушуулу сагъатда биз, сени ёмюрде да унутмазлыгъыбызны билдире, сени ахыр жолунга ашыра, ахыр сёзюбюзню айтабыз.

Сен, бизни жангылычларыбызны заманында эслеп, ахшы оноу этиучю эдинг. Алай биз а, сени хурметли сёзюнге хар заманда да тынгылап ишлер орнуна, терсине кетип къалгъан адетибиз да болуучу эди. Бу бушуулу кезиуде бизни ол терслигибизни кеч.

Сен бизден кетесе, биз а къалабыз. Ай, сен бизни бла энтта да бир эки ай чакълы къалсанг эди, ишлени анда кёрюр эдинг, биз сени жерге къаратмаз эдик. Кёкге къаратыр эдик. Быйыл битдирип бошайлмагъан мекямларыбызны булутлагъа жетдирир эдик.

Алай, сен бизни арабыздан кетдинг эсе уа, сени ёмюр леде эгерип туруп ючюн, биз жангы къурулушланы къолгъа алырбыз.

Азнауур улу Зулкъарней жангыдан жан киргенча болду, тирилди, ол бнягъында агъарып тургъан жыякъларына жангыдан нюр жайылды, ауазы да тюрленди.

— Багъалы жолдашыбыз! — Энди боллукъ хорламларыбызны кёрюрге тюшмесе да, ийнанып къал—сени бла баргъан жолубуздан таймазгъа ант этебиз. Биз алыкъын кесибизни энтта да кёплеге кёп кере танытырбыз. — Алай айтып, Азнауур улу Зулкъарней къарамын къабыргъада тагъылып тургъан сагъатха жетдирди да, жангы бокалны кётюрюп, къычырып айтды:

— Сен бизден кетесе, багъалы тенгибиз, хурметли шүёхубуз! Сен кетесе бизден! Сау къал, багъалы жетмишинчи жыл!

ОЙМАКЪНЫ ХОРАЗЫ

Диммоланы Оймакъ, къолайлы юйюню темир накъышлы къабакъ эшигини аллында боялгъан алаша шиптикчикге-олтуруп турады. Аны бети къара туман басхан кѣкге ушайды, кѣзлеринде уялу къайгъыны сураты эсленеди. Аны битеу халында, турмушунда да не эсе да бир чексиз мудахлыкъ барды. Диммоланы Оймакъ, эки къолун да тобукъларына салып, къайгъыдан голу башын эншиге ийип турады.

— Ингир ахшы болсун, Оймакъ! — дедим мен, къошгуму мудахлыгъын узакъдан эслей.

— Мени нигиримлей болсун мени сюймегенни ингири, эрттени да, — деди ол, къарамын бурмай, — эшигим жабылгъанды, отум кѣмюлгенди.

— Тобагъа къайт, тобагъа, таланган! Ол деген неди! Юйюрюнг, аллахны ахшылыгъындан, сау-саламат, арбаз толу мюлкюнг-ырысхынг, ол деген неди?

— Мындан сора жол къуругъанча, аллахдан аман табарыкъла, дуняны грузовиги, арбасы да мени юйюню аллы бла жюрюйдюле.

— Да аны не хатасы барды да? Сен аны ючюн не къайгъы этерге керексе. Машиналадан къоркъурча сабий-субийинг жокъ. Юйюню аллы бла чайыр жол салгъанлары уа иги туююлмюдю.

— Кимге — иги, кимге — аман. Қолхозну машинасы эл сукъланган талгъыр хоразымы басып кетгенди, жетмей кетерик баргъан жерине.

— Да, тапсыз болгъанды... Алай, аны ючюн алай къайгъы этип а. Хораз дегенинг бир ушхуурдукъ зат. Аны ючюн алай къайгъы...

— Ай, харип хоразым, ажымлы ёлген жарлы хоразым. Битеу да арбазымда болгъан хоразларымда андан игиси жокъ эди. — Оймакъ асыры башын къайгъы алгъандан, мени да эслемей, кеси кесине тарыгъады. — Ол

насыпсыз кѣанатлыны кимге не хатасы жетген эди, аны огъурсуз машина энип кетерча не гюняхы бар эди? Тюзлюк! Къайда тюзлюк!

Мен да, Оймакѣны жанында олтуруп, сагъыш этеме.

Менме деген юю, арбаз толу ырысхысы болгѣан, сау-лукъдан, насыпдан да юлюшю болгѣан Оймакѣны жанында олтуруп тюзлюк бла терсликни юсюнден сагъыш этеме.

Керти да, дуняда адамны къайгъы этдирген нечк кѣп зат барды. Къайда эсе да жер тебип мингле бла адамла къуру журтда къалгѣандыла, Юг Вьетнамда кече-кюн демей къанлы уруш барады, жер башында миллионла бла сабийле ачдан-жалангачдан къыйналадыла. Диммоланы Оймагъ а, къолайлы ююню темир накъышы къабакъ эшигини аллында, боялгѣан алаша шинтикчикде, ёлген хоразыны къайгъысы жүрегини бийлеп олтурады.

ТЫНЧ АДАМ

Ол тынч адам эди. Ол жашагѣан ёмюрюнде бир инсанны кѣлюне тиймегенди, бир адамгѣа хыны сѣз айтмагѣанды. Кишини юлюшюю ашамагѣанды.

Сабийлигинде атасы-анасы айтхандан чыкъмагѣанды. Арбазда топ ойнап терезе сындырмагѣанды, терекден секирип жингиригини сыдырмагѣанды, биреуни бахчасына кирип, кесип итге талатмагѣанды.

Школгѣа баргѣанда да, дейдиле, партада тепмей, олтуруп тургѣанды, онгуна кѣре, окъугѣанды, солуу кезиледе бирсилеча коридорну дынгырдатып чапмагѣанды. Устазы айтханындан чыкъмагѣанды, туйюшлеге къатышмагѣанды.

Аны хазна махтап киши сѣлешмегенди, алай сѣгюп да сагъышмагѣанды. Ол жыйылыулада туруп кишини сѣкмегенди, бир адам бла да артал да даулашмагѣанды.

Жегген киши болгъанда да, аны тенглерин хайран этген сыймекликни оту кюйдюрмегенди.

Ол тынч адамны, тынч жашауу, ёгюз арбача, тынч баргъанды, жолунда кыланч болмагъанды. Ол уллу кыуанчха тюбемесе да, кыайгъы да сынамагъанды. Аны бутхуз кёгюнден жылы кюн жылтырамаса да сууук жауун да апчытмагъанды.

Ол алай не ары, не бери болмай жашай эди, ишлеген жеринде анга тынч адамды деп айта эдиле. Заманында келгенди, заманында кетгенди. Мардасын толтуруп ишлегенди. Алай, аны жанындан бир башламчылыкъ чыгып киши кёрмегенди, не эштмегенди.

Тынч адам... Аны битеу кёрюмдюсюнде, бет сыфатында бир гюрлю тынгысызлыкъ, бир тюрлю мудахлыкъ жокъ эди. Алай, жүрек итимекликни, жашаугъа сейирсиннуу да аны кёрюмдюсюнде киши эслемегенди.

Тынч адамны бири бирине ушагъан кюнлери, айлары, жыллары ахырында тауусулдула. Бир жол ол тынч адам, огъурсуз ауруу санларын бошайтып тешек болду. Ажал жууукълаша келеди. Тынч адам да ол битеу жашауундача, даулашмай, урушмай, аны аллына барады. Ол тынч адамны тынч асырагъа баргъанла, хазна сёлешмей, тынч барадыла. Тынч адамны юсюнден киши не айтыргъа билмейди. Ол асыры тынч адам эди. Аны юсюнден не айтырыкъса? Ол, жалан да тынч адам эди. Ол огъурсуз туюл эди. Огъурлу да туюл эди. Ол мени душманым туюл эди. Шуёхум да туюл эди. Ол манга тенглик кълун узатмагъанды, жумдуругъун да кёргюзтмегенди.

Ол тынч адамны башха адамла асырап юлерине кыайтдыла.

Дунягъа огъурлула, огъурсузла да туадыла, дунягъа жигитле, кёлсюзле да туадыла. Уллу дуняда биреу жарыкъ ышарады, биреу мудах. Биреу кыудретге кыуана, сыймеклик ёртеинде кюеди, тюзлюк ючюн, жан бере.

кюрешеди. Биреу а кече къарангысында дертчи къамасын билейди. Жигит къаячы, сууукъ жел бетин кюйдюре, бийикликни бийигине талмай барады. биреу, тюзлюк ючюн ёню къаныгып даулашады, ажал бла бет бетден тюбешгенде уа ахыр солуууна дери кюрешеди.

Адамны игисн да тууады, амапы да тууады. Ол мен хапарын айтхан тынч адам а туумагъанлай ёлюп къалды. Жаннетли болсун, ол тынч адам!

СОМ БЛА ШАЙ

Нелерини эски бохчасында Сом бла Шай жатадыла. Тёрт бюкленген эски сомну ортасы къагъыт журунчукъ бла жамалыпды, кыйыры жыртылыпды. Кёп къолдан ётген Сомлукъну заман жазыкъсыныусуз тозуратханды, замансыз къарт этгенди.

Доммакъ Шай а юсюне тамгъа тюшмей, букъу кьонмай, жаппа-жангылай турады, кеси кесини ариулугъуна сукълана, чий алтынча жылтырагъанына сюйуне Сомгъа зангырдайды:

— Сени, харип, Сомлукъ, менден багъагъа не бек санасала да, мен санга сукъланмайма. Кесинге да къара, манга да къара. Сени тёрт бюклеп, угу-жугу этиц, бери атхандыла. Мен а, не тюрлю хуржунига, бохчагъа тюшсем да, тюрленмейме. Ариулай къалама.

— Алай а, алайды, алай бизни кыйматыбыз, не дегенг да, башха болур, — деп шыгъырдады Сом.

— Сени жауунда къалгъан тауукъча тозуратып мени бла нек кьойгъандыла? Кыймат дегенинг олмуду? Аны къалай ангыларгъа боллукъду?

— Аны сюйсенг ангыла, сюйсенг кьон, — деди Сомлукъ, — Мен а не бек тозурагъан эсем да, сыйым тас болмагъанды. Сен жаратылгъынчындан бери да ишдеме.

— Сен сыйынг бла не бек махтансанг да, мендеча ариулукъ, мендеча къатылыкъ сенде ёмюрде да болмагъанды, — дейди Шай, — боллукъ да туююдю. Мен алтынча жылтырайма, сен а эски журунча бюкленип, эзиллип тураса. Экибизни да кюн тууушха салсала, сен эсленсенг да, мени жарыгъымда эсленириксе. Сый деген олмуду?

— Ким билсин экибизден къайсыбыз хайырлыбыз.— деди Сомлукъ.

— Аны уа жашау кёргюзтюр, — деди Шай, сыйдам. жылтырауукъ борбайларып зангырдата.

— Охо, алай болсун, — деди Сомлукъ, махтанчакъ Шайгъа.

... Экинсини да неси—адам а, эски Сомлукъну берип, битсеу кюнню иорюн жыйгъан, болмагъанча ариу гюлле-ни къысымын алды, аланы букъудан, желден сакълар ючюн а жаппа-жангы, алтынча жылтырагъан Шайны берип къагъыт алды. Саугъаны алгъан къыз а сомлукъ гюл къысымны чина къошуннга салды, Шайлыкъ къагъытны уа багушха атды.

БАШЛАРЫ

I. Мёлекледе кьонакьда

Да ма былайды жашауубуз	9
Хажн абрекни туудугъу	18
Балтаны багъасы	31
Ахшылыкъ унутулмайды	35
«Саугъамыды, ултхамыды»	41
Келечиси кьаты болса	50
Герпегежчи кьонакь	53
Сюйссенг-сюймесенг да	61
Гюппе-тюз, жашаудача	67
Танышыу	72
Шайтан-сууну ханыры	75
Къарыусуз жан	80
Ашырыу	85
Биазурканы туугъан кюню	89
Мёлекледе кьонакьда	93
Бийсолтанны майдалы	98
Тырмакчы сабин	104
«Волга» бла ахлуларым	108
Огъурсуз жолоучу	112

II. Жол хапарла

Шайтан арба	123
Тёзген, тёш ашар	129
Жолоучулукъ	133
Халал адам	139

III. Хапарны кьысхасы

Чомартлыкъ	145
Алты шай	148
Ахыр сёз	151
Оймакьны хоразы	153
Тынч адам	154
Сом бла Шай	156

Эльдар Бертович Гуртуев

В ГОСТЯХ У АНГЕЛОВ

На балкарском языке

Редактор *И. Бабаев*

Художник *В. Сиротинцев*

Художественный редактор *И. Абрамов*

Технический редактор *Л. Дадашева*

Корректор *Ю. Чсочков*

* * *

Сдано в набор 25/II 1971 г. Подписано к печати
30/III 1971 г. Формат 70×108^{1/32}. Бумага типографская
№ 1. Физ. печ. л. 5. Усл. печ. л. 8,4. Уч.-изд. л. 6,5
Тираж 900 экз. ЧО0273. Цена 22 коп.

* * *

Книжное издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6

* * *

Заказ № 1990. Типография им. Революции 1905 года
Управления по печати при Совете Министров КБАССР
Нальчик, пр. им. Ленина, 33